

Een breuk met het recente verleden

De Partij van de Arbeid over deelname aan militaire vredesoperaties en
gevechtshandelingen in de jaren negentig

Masterscriptie – Geschiedenis

Radboud Universiteit Nijmegen

Juni 2015

B.J. Smeulders

S4141342

Begeleider: Prof. dr. C.C. van Baalen

Inhoudsopgave

	INLEIDING	3
1	Historiografie en frame onderzoek	8
	1.1 Inleiding	8
	1.2 Vrede en Veiligheid	8
	1.3 Historiografie	10
	1.4 <i>Gesinnungsethik</i> en <i>Verantwortungsethik</i>	14
2	Casestudie Tweede Golfoorlog	17
	2.1 Inleiding	17
	2.2 Positiebepaling van de PvdA	17
	2.3 Tweede Golfoorlog	19
	2.4 Besluitmomenten na 15 januari	23
	2.5 In de nasleep	25
3	Casestudie <i>Operation Deliberate Force</i>	27
	3.1 Inleiding	27
	3.2 Besluitvorming 1992-1994	28
	3.3 Discussie in de partij?	31
	3.4 Conclusie	32
4	Casestudie <i>Operation Allied Force</i>	34
	4.1 Inleiding	34
	4.2 'Met de ervaringen van Srebrenica in het achterhoofd'	34
	4.3 Fractievergaderingen PvdA Tweede Kamerfractie	36
	4.4 Buitenparlementaire reacties	39
	4.5 The aftermath	40
	4.6 Conclusie	41
	Conclusie	42
	Literatuur	47
	Bronnen	50

INLEIDING

'Het optreden van de NAVO op gezag van de Europese sociaaldemocratie markeert het definitieve einde van het socialisme als ideologie. Eerder werd de kapitalistische economie al omhelsd, nu ook de aanvalsoorlog. Op de drempel van het tweede millennium wordt de eeuw van het socialisme afgesloten met een vuurwerk van kruisraketten.'¹

Met dit commentaar duidde Jacques van Doorn, historicus, socioloog en columnist, in april 1999 in tijdschrift *HP/De Tijd* de nauwe betrokkenheid van de sociaaldemocraten in Europa en Nederland bij de oorlog tegen Servië. Met de aanvalsoorlog, ingeleid door een 'vuurwerk van kruisraketten', doelde van Doorn op *Operation Allied Force*. Dit was een luchtoperatie uitgevoerd door de NAVO boven Servië en bedoeld om de Kosovaarse provincie van Servië te beschermen tegen Servische agressie. Nederland nam ook deel aan deze missie met een substantiële inzet van F-16 jachtbommenwerpers, alhoewel het mandaat van de Verenigde Naties en daarmee de legitimatie aanvechtbaar was.²

Het commentaar van Van Doorn is illustratief voor de omgang van de Partij van de Arbeid (PvdA) met vrede en veiligheid gerelateerde onderwerpen tijdens de 'lange jaren zeventig'³. In deze rumoerige periode in de geschiedenis van de PvdA vochten ideologische motieven van de 'nieuwe' generatie om een plek naast de meer pragmatische redeneringen van de 'oude' generatie sociaaldemocraten, waarop de partij zijn standpunten baseerde. Dat dit tot botsingen leidde bleek bijvoorbeeld in de protesten tegen de NAVO en de plaatsing van kernwapens in Nederland in de jaren zeventig, waar ook de sociaaldemocraten bij de organisatie van de protesten betrokken waren. Meer toegespitst op de PvdA kwamen de jongeren binnen de partij veelvuldig in conflict met de 'oudere' generatie. In dit conflict vervulde de NAVO een spilfunctie. Voor de oudere generatie was de NAVO van essentieel belang voor de vrede en veiligheid, terwijl de jongeren moeite hadden met de

¹ J. van Doorn, geciteerd in: Paul Kalma, 'Sociaaldemocratie in oorlogstijd', *Socialisme en Democratie* 5 (1999) 213.

² Simone Eysink, 'Een omstreden interventie. De casus van Kosovo', in: Duco Hellema en Hilde Reiding (red.), *Humanitaire interventie en soevereiniteit: de geschiedenis van een tegenstelling* (Amsterdam 2004) 222.

³ Met de lange jaren zeventig doelt dit onderzoek op de periode 1966-1984. De gebeurtenissen die bepalend waren voor de jaren zeventig zijn vanaf 1966 herkenbaar en lopen door tot aan 1984. Vandaar de terminologie 'de lange jaren zeventig'.

aanvaarding van het bondgenootschap.⁴ PvdA-ideoloog en politicoloog Bart Tromp schrijft dat deze thema's als een rode draad door de partijgeschiedenis lopen.⁵

Historicus Frank Zuïdam beschreef in zijn proefschrift *Tussen wens en werkelijkheid* eveneens het vrede- en veiligheidsbeleid van de sociaaldemocraten en richtte zich hierbij op de periode 1958–1977. Hij onderzocht waarom de officiële standpunten over vrede en veiligheid van de PvdA binnen korte tijd radicaal omsloegen in de 'lange jaren zeventig', en welke consequenties dit had. Na deze roering binnen de partij in de jaren zeventig concludeert Zuïdam dat het interne debat over het vrede- en veiligheidsbeleid halverwege de jaren tachtig in rustiger vaarwater is gekomen en er een einde kwam aan twintig jaar discussie.

Zuïdam is van mening de neuzen binnen de partij sinds halverwege de jaren tachtig dezelfde kant op stonden als het gaat om vrede en veiligheid en dat dit zo bleef in de periode die daar op volgde. Hij doelde daarmee op het einde van de Koude Oorlog en de *roaring nineties* – het laatste decennium van de twintigste eeuw. Maar zoals het citaat hierboven aanduidt was dat wellicht niet het geval aan het einde van de jaren negentig. Daarnaast baseerde Zuïdam zijn opvatting niet op raadpleegbare bronnen of literatuur. Sterker nog: de houding binnen de PvdA in de jaren negentig naar vrede- en veiligheidsonderwerpen is tot nu toe niet wetenschappelijk onderzocht.⁶

In de geschiedenis van de internationale betrekkingen zijn de jaren negentig uitvoerig onderzocht. Over de positie en de rol van politieke partijen in Nederland, zoals de PvdA, is minder bekend. In het geval van de PvdA is er als het om vrede en veiligheid gaat nog geen wetenschappelijk onderzoek gedaan.⁷ Afgezien van het gebrek aan wetenschappelijk onderzoek tot nu toe is dit onderzoek om twee andere redenen relevant. Zo schetst dit onderzoek een beeld hoe een regeringspartij omgaat met het nemen van een besluit tot militair ingrijpen. Zulk ingrijpen werd door VVD-minister van Buitenlandse Zaken Jozias van Aartsen ten tijde van de Kosovo-crisis als volgt omschreven: 'een besluit tot het inzetten van militaire middelen behoort tot de aller moeilijkste en aller zwaarste besluiten waarvoor een politicus kan komen te staan'.⁸ Soortgelijk onderzoek over de besluitvorming binnen andere Nederlandse politieke partijen ontbreekt echter ook.

⁴ Frank Zuïdam, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam 2001) 11.

⁵ Bart Tromp, 'Socialisme en defensie', in: E.H. van der Beugel (ed.), *Te beginnen bij Nederland. Opstellen over oorlog en vrede* (Amsterdam 1983) 263.

⁶ Frank Zuïdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 354.

⁷ Christ Klep en Richard van Gils, *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 2005) 100.

⁸ *Verslag der Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1998-1999* (Het debat over Kosovo 24 maart 1999), 61ste vergadering, p. 3784.

Hierbij is het van belang om te melden dat de PvdA de enige politieke partij was die van 1989-2002 continue regeringsverantwoordelijkheid droeg. Bovendien ligt de besluitvorming over vrede en veiligheid gerelateerde onderwerpen bij de PvdA historisch gezien gevoeliger dan bij het overgrote deel van de andere partijen, door het antimilitaristische verleden en door allerlei idealistische en pacifistische verlangens.⁹ Het feit dat de PvdA een roerig verleden heeft met deze onderwerpen, en niet moet worden onderschat dat het op dat moment ging om het recente verleden, maakt deze partij bij uitstek geschikt om te onderzoeken.¹⁰

Daarnaast biedt dit onderzoek meer begrip en verdieping in hoe de standpunten van een politieke partij tot stand komen. In de Nederlandse geschiedschrijving is de besluitvorming over standpunten *an sich* wel onderzocht, maar het feit dat kabinetsbesluiten een compromis zijn van standpunten van verschillende kabinetspartijen, en waar deze standpunten vandaan komen, krijgen slechts incidenteel aandacht.¹¹

In dit onderzoek staat dan ook de omgang van de PvdA met vrede en veiligheid gerelateerde onderwerpen in de jaren negentig centraal. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt:

Welke opvattingen prevaleren er in de verschillende geledingen van de Partij van de Arbeid in de jaren negentig bij de besluitvorming over deelname van Nederland aan militaire vredesoperaties en gevechtshandelingen?

Om deze hoofdvraag te beantwoorden is dit onderzoek onderverdeeld in vier hoofdstukken. Hoofdstuk 1 behandelt het historiografisch debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA en introduceert het kader waarbinnen de bevindingen van dit onderzoek te plaatsen zullen zijn. Dit hoofdstuk is voor het belangrijkste gedeelte gebaseerd op secundaire literatuur. Op basis van de secundaire literatuur zal dit onderzoek een overzicht bieden van de historiografie over vrede- en veiligheidspolitiek binnen de PvdA van 1945 tot 1989.

De hoofdstukken 2 tot en met 4 bevatten casestudies. Iedere casestudie heeft als uitgangspunt een militaire vredesoperatie in de jaren negentig en beschrijft op welke manier de besluiten van de PvdA tot stand kwamen over deelname van Nederland hier aan. Elke casestudie valt in een andere kabinetsperiode en is in de desbetreffende periode de grootste crisis wat betreft het vrede- en veiligheidsbeleid.

⁹ Bart Tromp, 'Socialisme en defensie', 263.

¹⁰ Frank Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 6 en 17.

¹¹ Wim Lutgert en Rolf de Winter, *Check the horizon. De Koninklijke Luchtmacht en het conflict in voormalig Joegoslavië 1991-1995* (Den Haag 2001) 103.

Casestudie I (hoofdstuk 2) richt zich op de Tweede Golfoorlog in het voorjaar van 1991, casestudie II (hoofdstuk 3) op de deelname aan en inzet van de *Rapid Reaction Force*, *Operation Deny Flight* en *Operation Deliberate Force* in voormalig Joegoslavië in tussen 1992 en 1995 en casestudie III (hoofdstuk 4) op *Operation Allied Force* in het voorjaar van 1999. Deze casestudies zijn interessant omdat Nederland een substantiële militaire bijdrage leverde aan elke van deze missies, en dit in meerdere gevallen openlijk tot fundamentele kritiek leidde van een prominent PvdA'er op de eigen partij. Omdat deze periode en dit onderwerp zoals gezegd nog niet aan wetenschappelijk onderzoek is onderworpen, richten de casestudies zich op het in kaart brengen van de opvattingen binnen de partij op dat moment. In de conclusie zullen de casestudies binnen het geschetste kader van hoofdstuk 1 worden geplaatst.

Voor de te onderzoeken besluitvormingsmomenten in de casestudies maak zal dit onderzoek gebruik van zowel secundaire literatuur als primaire bronnen. Secundaire literatuur is in deze hoofdstukken vooral gebruikt in de ondersteunende rol, om de noodzakelijke context weer te geven. Bronnen, waarvan een groot deel pas sinds kort ontsloten is voor dergelijk wetenschappelijk onderzoek, spelen een essentiële rol bij het in kaart brengen van de meningen binnen de PvdA tijdens de beslismomenten in hoofdstuk 2, 3 en 4.

Bij het analyseren van deze bronnen wordt gebruik gemaakt van het theoretisch kader van de Britse historicus John Tosh. Hij ziet twee mogelijkheden voor het analyseren van bronnen: allereerst de probleemgeoriënteerde aanpak en ten tweede de brongeoriënteerde aanpak. Bij de probleemgeoriënteerde aanpak is de probleemstelling leidend, om vervolgens verder te kijken welke bronnen nodig zijn om tot een antwoord op de probleemstelling te komen. Bij de brongeoriënteerde aanpak bepalende bronnen de richting van het onderzoek. Deze laatste aanpak sluit goed aan bij dit onderzoek omdat de bevindingen uit deze bronnen het antwoord sturen op de hoofdvraag. Deze brongeoriënteerde aanpak heeft een meerwaarde voor het wetenschappelijk debat, aangezien sommige bronnen nog niet zijn geraadpleegd en nu voor een breder publiek ontsloten zijn. Ten tweede zorgt de brongeoriënteerde aanpak ervoor dat de bestaande bronnen, zoals memoires, hiermee vergeleken kunnen worden hetgeen tot nieuwe inzichten kan leiden.¹²

Voor de casestudies komen diverse soorten bronnen aan de orde. Ten eerste van partijbronnen, aanwezig en te vinden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam en bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) in Groningen. Dit zijn bronnen die voortkomen uit de commissies Buitenlandse Zaken, Buitenlands Beleid en Defensie, notulen van vergaderingen van de Tweede Kamerfractie van de PvdA, congresverslagen,

¹² John Tosh, *The pursuit of history* (Londen 2006) 89-90.

verkiezingsprogramma's en andere brochures. De opnames van de wekelijkse fractievergaderingen waren niet goed toegankelijk, waardoor ze alleen voor hoofdstuk 2 en 4 volledig zijn gebruikt. Voor hoofdstuk 3 waren alleen de geluidopnames vanaf juni 1995 en verder bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam beschikbaar.

Ten tweede zal dit onderzoek gebruiken maken van *Handelingen*, *Kamerstukken* en *Kamervragen* van de Eerste en Tweede Kamer. *Handelingen* zijn woordelijke verslagen van de openbare beraadslagingen in de Eerste- en Tweede Kamer en *Kamerstukken* zijn uitgewisselde schriftelijke documenten tussen de Nederlandse regering en het parlement. Ze zijn daardoor minder makkelijk te manipuleren door kabinets- en oppositiepartijen.

Autobiografieën en memoires vormen de derde soort bron en als laatste zal dit onderzoek gebruik maken van partij- en journalistieke bladen. Daarbij valt te denken aan *Socialisme en Democratie*, het progressieve jongerenblad *Clinch*, het maandblad van de PvdA *Pro, Rood, De Groene Amsterdammer*, *Atlantisch Perspectief*, *Internationale Spectator* en *Vrij Nederland*. Deze laatste twee soorten bronnen zijn subjectiever van aard en moeten daarom met meer voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

Hoewel kranten een interessante bron zijn voor parlementaire geschiedschrijving, is voor uitvoerig gebruik daarvan in dit onderzoek bewust niet gekozen. Dit vanwege de beperkte omvang van het onderzoek. Incidenteel zal er gebruik gemaakt worden van deze vorm van bronnen, waaronder dagbladen als de *Trouw*, *NRC Handelsblad* en de *Telegraaf* en regionale kranten als de *Leeuwarder Courant* en het *Leidsch Dagblad*, om te verduidelijken welke problematiek er op dat moment speelt in de ogen van tijdgenoten.

1 Historiografie en frame onderzoek

1.1 Inleiding

Over de thema's vrede en veiligheid en de ontwikkeling van het buitenlands- en defensiebeleid binnen de PvdA in de jaren negentig zijn de afgelopen jaren hoofdzakelijk artikelen verschenen.¹³ In de Nederlandse geschiedschrijving is de besluitvorming rondom defensieonderwerpen binnen politieke partijen een ondergeschoven kindje ten opzichte van de 'populaire' thematiek als het 'poldermodel', bezuinigingen op de verzorgingsstaat en de afvlakking van de ideologieën van de coalitiepartijen.¹⁴

Dit onderzoek sluit aan bij het in de inleiding genoemde onderzoek van de historicus Zuijdam. Behalve Zuijdam hebben ook nog enkele ander onderzoekers zich met dit onderwerp bezig gehouden, waaronder historicus Frits Rovers, Bart Tromp en PvdA-politicus Ad Melkert. Het onderzoek van Rovers heeft betrekking op de PvdA en vrede en veiligheid in de jaren vijftig en is geschreven aan het begin van de jaren negentig. Het onderzoek van Zuijdam stamt uit 2001 en sluit aan op het onderzoek van Rovers. Net als Zuijdam nemen ook Tromp en Melkert de jaren zeventig onder de loep, al schrijven zij hun onderzoeken in de jaren tachtig. Voordat deze bijdrages beschreven worden is het echter eerst zaak om te beschrijven wat de thema's vrede en veiligheid in de Nederlandse politiek inhouden.

1.2 Vrede en Veiligheid

Belangrijke bronnen van conflict die de vrede bedreigen zijn schaarste- en verdelingsvraagstukken als (water, land, voedsel, olie); cultuur, minderheden en religie; en *New Wars* (terrorisme, media, chemische, nucleaire en biologische oorlogvoering). Om voor deze vraagstukken tot vrede te komen zijn oplossingen als interventie, hulp en handel van toepassing. Over veiligheid wordt gesproken in

¹³ Onder andere Kees van Kersbergen, 'De onontkoombaarheid van de derde weg', *Socialisme en Democratie* 6 (juni 2006) 275-283; Koen Koch, 'Grijs overheerst Paars buitenlands beleid', *Internationale Spectator* 56 (april 2002) 177-178; Jos de Beus, 'De Europese sociaaldemocratie: politiek zonder vijand', *Socialisme en Democratie* 1 (januari 2000) 10-14; Theo van den Doel, 'Een andere wereld, een andere defensie', *Atlantisch Perspectief* 17 (juli 1993) 14-17; Auke Venema, 'Europa centraal stellen in Nederlands veiligheidsbeleid', *Atlantisch Perspectief* 4 (juni 1994) 8-11; Paul Kalma, 'Sociaaldemocratie in oorlogstijd', 213-217; Bart Tromp, 'Srebrenica in het groot', *Socialisme en Democratie* 5 (mei 1999) 207-212; Steven Wolinetz, 'Reconstructing Dutch social democracy', *West European Politics* 16 (1993) 97-111; Frans Becker, 'Netherlands – The PvdA', in: Frans Becker e.a. (red.), *De ondraagbare Becker. Werken in tien delen* (Den Haag 2014) 349-364.

¹⁴ *NPO geschiedenis, Andere Tijden* <www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2014-2015/Special--Schitterende-hoogmoed-in-de-Jaren--90.html> (14 juni 2015).

termen van internationale conflictpreventie, stabilisatie en wederopbouw. Dit voor het voorkomen en oplossen van conflicten ten behoeve van de veiligheid.¹⁵

Het vrede- en veiligheidsbeleid krijgt in de Nederlandse politiek in grove contouren vorm in het buitenlandbeleid. Dit beleid begrenst de Nederlandse opstelling binnen de internationale gemeenschap van staten en bestaat uit drie pijlers: veiligheid, welvaart en vrijheid. Een aantal thema's is uitgesmeerd over deze pijlers, al verschilt de focus op bepaalde thema's per regering. Deze thema's zijn: veiligheid, welvaart, vrijheid, mensenrechten, ontwikkelingssamenwerking, Europese integratie en handels- en economische belangen van Nederland.¹⁶ Onderwerpen die onder het vrede- en veiligheidsbeleid vallen zijn defensie, de NAVO, de Verenigde Naties (VN) en vredesmissies en de West-Europese Unie (WEU).¹⁷

Al deze onderwerpen vallen onder de verantwoordelijkheid van verschillende ministeries. Zo is het ministerie van Buitenlandse Zaken verantwoordelijk voor het vrede- en veiligheidsbeleid. Een uitzonderlijk beleidsmatig onderdeel van het vrede- en veiligheidsbeleid is de krijgsmacht. Hier treedt namelijk een verandering op in de verantwoordelijkheid, want dat ligt sinds jaar en dag bij de minister van Defensie. Sinds de 'ontschotting'¹⁸ in de jaren zeventig wordt in theorie het beleid door Buitenlandse Zaken geschreven en in de praktijk door het ministerie van Defensie uitgevoerd. Tot zover de theorie, want in praktijk blijkt dit anders te werken zoals Rob de Wijk in zijn artikel *Defensiebeleid in relatie tot veiligheidsbeleid* over de jaren negentig heeft onderzocht. In praktijk stelt het ministerie van Defensie, onder politieke leiding van de minister van Defensie, het defensiebeleid op zonder inmenging van Buitenlandse Zaken.¹⁹ Het ministerie van Defensie neemt zelf de handschoen op en is zodoende hoofverantwoordelijke voor het zelf te schrijven en uit te voeren beleid. In hoofdstuk 3 zullen twee defensienota's uit 1991 en 1993 aan de orde komen van de hand van minister van Defensie Ter Beek. Deze nota's zijn illustratief voor de positie die defensie

¹⁵ *Rijksuniversiteit Groningen, specialisatieprogramma vrede en veiligheid* <www.rug.nl/let/education/bachelor/minoren/specialisatieprogrammas/vrede-en-veiligheid> (14 juni 2015).

¹⁶ *Rijksoverheid buitenlands beleid voor Nederlanders* <www.rijksoverheid.nl/nieuws/2011/09/20/buitenlands-beleid-voor-nederlanders-en-nederlandse-belangen-in-de-wereld.html> (14 juni 2015) en *Ministerie van Buitenlandse Zaken* <www.rijksoverheid.nl/ministeries/bz/organisatie> (14 juni 2015).

¹⁷ De West-Europese Unie was een militair samenwerkingsverband tussen West-Europese landen die heeft bestaan tussen 1954 en 2011. De WEU moet niet verward worden met de EU. Het doel was om de Europese militaire samenwerking te bevorderen. Mede door de invloed van de NAVO had de WEU een sluimerend bestaan. Desondanks bewees de WEU zijn nut tijdens de Tweede Golfoorlog, waar dit onderzoek in hoofdstuk 2 nog op terug zal komen.

¹⁸ Dit was een ontwikkeling waarbij de bestaande scheidingen tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken, Ontwikkelingssamenwerking en Defensie werden opgeheven om tot een eenduidig beleid te komen. De ministeries werden niet samengevoegd, maar gingen meer samenwerken.

¹⁹ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul*, 14-16.

zichzelf binnen het veiligheidsbeleid had toegeëigend. Pas tijdens Paars I, halverwege de jaren negentig, kwam het ministerie van Buitenlandse Zaken rijkelijk laat met een beleidsnota.²⁰

Bij de inzet van de krijgsmacht maakt militair historicus Chris Klep een onderscheid in de verschillende operaties die de krijgsmacht in de jaren negentig uitvoert: vredes- en gevechtsoperaties.²¹ Vredesoperaties, met zeer uiteenlopende omvang en invulling, zijn missies die onder VN-vlag met *blauwhelmen* plaatsvinden en met een VN-mandaat. Daarnaast bestaan er gevechtsmissies, die niet in de bekende vorm van 'blauwhelmen' van de VN worden uitgevoerd. Het gaat hierbij om vaak om grote militaire operaties in multilateraal verband, erop gericht om de agressie tussen staten of humanitaire noodsituaties binnen staten te bedwingen. Deze missies zijn soms gelegitimeerd door een resolutie van de VN-Veiligheidsraad: een coalitie van staten of een samenwerkingsverband voert dan als het ware de opdracht uit voor de VN.²²

1.3 Historiografie

Van de weinige wetenschappelijke artikelen die er over dit onderwerp verschenen zijn, is een belangrijk werk voor dit onderzoek het proefschrift van historicus Frank Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*. Zuijdam schrijft over het vrede- en veiligheidsdebat binnen de PvdA in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw en onderzoekt waarom de officiële standpunten van de PvdA inzake vrede en veiligheid in relatief korte tijd radicaal omslaan. In de kern gaat het proefschrift van Zuijdam over de afkeer van de sociaaldemocraten van wapenning en machtspolitiek in de internationale verhoudingen. Als een rode draad loopt die afkeer tegen alles, wat mede door de sociaaldemocraten in de jaren vijftig is opgezet, door de geschiedenis van de partij en staat deze afkeer meer dan eens een realistisch beleid in de weg.²³

De plotselinge omslag in de internationale koers van de PvdA aan het einde van de jaren zestig presenteert Zuijdam aan de hand van enkele kwesties: de opkomst van Nieuw Links in het partijbestuur, het verzet tegen de NAVO en de oorlog in Vietnam en het debat over de erkenning van de DDR. Nieuw Links was een vernieuwingsbeweging in de PvdA, hoofdzakelijk bestaande uit jonge leden, die tussen 1966 en 1971 met enkele kenmerkende programmapunten de onduidelijke en conservatieve koers van de partij wilden doorbreken. Deze opeenstapeling van kwesties voert

²⁰ R. de Wijk, 'Defensiebeleid in relatie tot veiligheidsbeleid', in: E.R. Muller e.a. (red.), *Krijgsmacht. Studies over de organisatie en het optreden* (Alphen aan de Rijn 2004) 147.

²¹ Vredeshandhavende operaties hebben een niet-bedreigend karakter en zijn terughoudend bij het gebruik van geweld. Vredesafdwingende operaties hebben de mogelijkheid om agressie middels dwangmiddelen te beteugelen binnen het Handvest van de VN.

²² Zoals beschreven in: C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul*, 16-17 en 19-23

²³ F. Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 356.

Zuijdam aan als bewijs voor de omslag in het denken binnen de PvdA over vrede en veiligheid en maakt dat de consistente grondtoon uit de jaren vijftig steeds meer uit het beeld verdwijnt.²⁴

Zuijdam staat echter niet alleen in zijn aanname dat het buitenlandse beleid van de jaren zeventig een spiegelbeeld vormt ten opzichte van het beleid in de jaren vijftig. Dit is ook wat *senior research fellow* Alfred Pijpers van het Clingendael Instituut betoogt. Pijpers is net als Zuijdam van mening dat de Nederlandse buitenlandpolitiek pas in de jaren tachtig normaliseerde. In de twintig jaar daarvoor hadden zowel links als rechts dusdanige overspannen pretenties ten aanzien van de Nederlandse rol in de internationale arena dat het een realistisch beleid in de jaren zestig en zeventig verhinderde.²⁵

Die grondtoon waar Zuijdam over spreekt, komt goed naar voren bij de bestudering van het nieuwe beginselprogramma van de partij uit 1959, waar Tromp in de bundel *Te beginnen bij Nederland. Opstellen over oorlog en vrede* uitvoerig bij heeft stilgestaan. Uit die bundel stamt onder andere dit citaat:

'In het atoomtijdperk meer dan ooit dient het socialistisch streven gericht te zijn en te blijven op een werkelijke vrede en ontwapening met garanties van afdoende controle op naleving ervan. Vrede en ontwapening zijn evenwel onbereikbaar, zolang totalitaire machten streven naar wereldoverheersing en vrijheid en menselijke waarden bedreigen. Onder deze omstandigheden dient ons land een doelmatige en verantwoorde bijdrage te leveren tot de politiek, economische en militaire verdediging der democratieën en met name ook tot de versterking van het Westers bondgenootschap'.²⁶

Hoe anders was de omgang met vredesonderwerpen door de sociaaldemocraten voor de Tweede Wereldoorlog. In het neutrale Nederland van toen was de omgang hoofdzakelijk utopisch: ideologie bepaalde het handelen. Van oorsprong was de sociaaldemocratische beweging antimilitaristisch ingesteld. Het eerste partijprogramma van de SDAP uit 1891 was bijna een letterlijke vertaling van het 'Erfurter Programm' van de Duitse 'Socialdemokratische Partei Deutschlands' (SPD). Binnen de partij heersten verschillende idealistische, pacifistisch en neutralistische verlangens die een

²⁴ F. Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 377-379; André van der Louw, *De razendsnelle opmars van Nieuw Links* (Den Haag 2005) 7-8.

²⁵ A. Pijpers, 'Dekolonisatie, compensatiedrang en de normalisering van de Nederlandse buitenlandse politiek', in: *Internationale Spectator*, XLV, nr.2, februari 1991, verschillende plaatsen gevonden; D. Hellema, *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011) 299.

²⁶ B. Tromp, 'Socialisme en defensie', 266-267; Archief Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna: IISG), *PvdA 1623, programma en beleid 1947-1962, PvdA beginselprogramma 1959*, artikel 58.

belangrijk onderdeel vormden van het buitenlands programma van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP).²⁷

Als gevolg van de Eerste Wereldoorlog groeide de antimilitaristische beweging. In het kamp van de sociaaldemocraten heerste het *gebroken gewoontje* wat voor het antimilitarisme symbool stond. Tromp ziet na de Tweede Wereldoorlog een verandering in omgang met vraagstukken.²⁸ De partij koos voor een praktische aanpak, in plaats van een utopische benadering, die uiteindelijk zijn beste weerklank vond in het beginselprogramma uit 1959. De uitgangspunten geformuleerd op basis van nuchtere constatering, waren in 1959 ontdaan van de droombeelden van tijdens het interbellum.

Historicus Frits Rovers schrijft in zijn proefschrift *Voor recht en vrijheid* over deze periode. Rovers schrijft over de houding van de Nederlandse sociaaldemocraten jegens de NAVO en de gevolgen van deze standpuntbepaling voor de binnenlandse politieke verhoudingen. Volgens Rovers zijn twee factoren van doorslaggevend belang geweest voor de ontwikkeling van het vrede- en veiligheidsbeleid van de PvdA: ten eerste de onverwachte populariteit van het kapitalisme en ten tweede de teleurstelling over het gelijkheidsideaal en de staatsterreur van de Sovjet-Unie.²⁹ Behalve deze factoren is het beleid van de PvdA in de jaren vijftig over vrede en veiligheid sterk bepaald door een aantal historische gebeurtenissen en traumatische ervaringen. De economische crisis van de jaren dertig, de opkomst van het nationaalsocialisme, het 'trauma van München' en de daarbij behorende *appeasement*-politiek en ten slotte de herinneringen aan de Duitse bezetting en de specifieke oorlogservaringen van de leidende PvdA'ers.³⁰

Rovers is van mening dat, ondanks het 'geweld' van Nieuw Links, de continuïteit van het in de jaren vijftig ingezette beleid toch meer in het oog springt. Daarbij verwijst Rovers naar het beleid van minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoep en Tweede Kamerlid Piet Dankert tijdens het kabinet-Den Uyl, dat in praktijk uitging van realistisch gedefinieerde belangen en doeleinden.³¹ Tijdens het kabinet-Den Uyl formuleerde Van der Stoep een beleid dat aanzienlijk gematigder klonk dan de radicale uitgangspunten van het PvdA verkiezingsprogramma. Dit kwam al tot uiting in de buitenlandparagraaf. In de regeringsverklaring stelde Den Uyl dat er veranderingen zouden komen, maar van een ingrijpende wijziging in het buitenlandbeleid was geen sprake. Een Europese taakverdeling binnen de NAVO werd door Van der Stoep naar de prullenbak verwezen, omdat een

²⁷ F. Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 7; B. Tromp, 'Socialisme en defensie', 252.

²⁸ B. Tromp, 'Socialisme en defensie', 264-265.

²⁹ F. Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog, 1946-1958* (Amsterdam 1994) 299.

³⁰ Ibidem, 301-302.

³¹ F. Rovers, 'De geschiedenis van een misverstand', in: *Socialisme en Democratie*, nr.1, 2003, 91-92.

betere samenwerking binnen Europa de goede verhoudingen tussen Nederland en de Verenigde Staten en de Atlantische betrekkingen schade toebrengen.³²

Tromp concludeert in zijn onderzoek dat de PvdA sinds het begin van de jaren zeventig geen samenhangende visie heeft op het Nederlandse veiligheidsbeleid, op basis van de verkiezings- en beginselprogramma's uit 1972, 1977, 1981 en 1982. Tromp haalt in de programma's specifieke passages aan waarin de sociaaldemocraten bijvoorbeeld het lidmaatschap van de NAVO ter discussie stellen, niet vanwege de doelstellingen, maar om er de meest uiteenlopende politieke eisen aan de kunnen stellen.³³ Het beleid in praktijk staat in schril contrast met de taal die is gebezigd in de congresresoluties en verkiezing- en beginselprogramma's. Door intern partijbelang heeft deze discrepantie nooit tot een werkelijke discussie geleid, waardoor er ook nooit een inhoudelijke discussie is gevoerd over het vrede- en veiligheidsbeleid van de sociaaldemocraten. De consequentie hiervan is een verschil tussen dat wat de partij en de leden zeiden en schreven en het daadwerkelijke beleid.³⁴

Ondanks deze bevinding spreekt Tromp, in tegenstelling tot Zuijdam, niet van een verandering in de 'grondtoon'. De Tweede Kamerfractie van de PvdA bezat in de jaren zeventig zeer deskundige defensiespecialisten die wisten waar ze het over hadden. Volgens Tromp bewaakten zij de grondtoon uit de jaren vijftig. Net zoals Rovers ziet ook Tromp dat de PvdA-bewindslieden een ander beleid voerden dan de officiële standpunten van de PvdA op internationaal- en defensiegebied. Zodoende gaapt er een kloof van vijftien jaar waarin de officiële standpunten verschillen van het feitelijke beleid gevoerd door de Tweede Kamerfractie en de bewindslieden van de PvdA in het kabinet. De deskundigheid van de fractie en bewindslieden leest Tromp af uit de fractienota's over defensie en vrede en veiligheid. Deze getuigen volgens Tromp van een realisme waarmee de Kamerleden zelfs in de NAVO-assemblee mee kunnen werken zonder van alle realiteit losgezongen te zijn.³⁵

De bevindingen in de doctoraalscriptie van Ad Melkert uit 1981 over het Nederlands buitenlandbeleid onder het kabinet-Den Uyl komen overeen met de stellingname van Rovers en Tromp over de grondtoon in de houding van de PvdA. Er was een discrepantie tussen program en praktijk. Nederland was na vier jaar kabinet-Den Uyl niet kernwapenvrij en terwijl de PvdA in het verkiezingsprogramma wilde inzetten op ontspanningspolitiek, ontvlamde de Koude Oorlog als nooit tevoren met boegbeelden als Reagan en Thatcher. Het voorstel in het PvdA verkiezingsprogramma

³² Duco Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel. De geschiedenis van de Nederlandse Buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001) 271-272; Menno Bos, 'De PvdA schaft F16's aan', in: *Historisch Nieuwsblad*, nr.9, 2011, 69.

³³ B. Tromp, 'Socialisme en defensie', 274-276.

³⁴ Ibidem, 3, 4 en 12-13.

³⁵ Ibidem, 269, 275-276.

om niet als eerste atoomwapens in te zetten, de zogenaamde *no first use* – verklaring, was door de NAVO afgewezen en door minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoel algeheel naar de prullenbak verwezen.³⁶ De wens tot verlaging van de defensie-uitgaven verloor al snel tijdens het kabinet-Den Uyl zijn betekenis.³⁷ Overigens hadden de minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoel en minister van Defensie Vredeling weinig op met het verkiezingsprogramma. Tijdens een kabinetsvergadering waar werd verwezen naar het verkiezingsprogramma, zei Vredeling over het programma: ‘Daar veeg ik mijn gat mee af.’³⁸

Gedurende de periode 1946-1989 zijn er volgens de onderzoekers grofweg twee belangrijke stromingen en aanhangers binnen de PvdA te ontdekken ten aanzien van vrede en veiligheid. Voor het gemak zijn deze stromingen en hun aanhangers te duiden als de ‘oude’ en de ‘nieuwe’ elite. De ‘oude’ elite wordt gevormd door partijleden die het beleid van de PvdA hebben vormgegeven aan de hand van de ervaringen en gebeurtenissen van voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze traumatische ervaringen hebben grote invloed gehad op het gevoerde beleid. Als gevolg daarvan kregen sommige sociaaldemocratische idealen de stempel ‘geparkeerd’ ten behoeve van vrede en veiligheid.

De ‘nieuwe’ elite onder leiding van Nieuw Links had van de ervaringen en gebeurtenissen van voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog minder last. Zij weigerden heel bewust de idealen te parkeren en brachten deze in de partij in stemming. Naar verloop van tijd voerden de idealen de boventoon in het beleid, loste de ‘nieuw’ elite de ‘oude’ af en nam de ‘nieuwe’ elite zitting op veel hoge posities binnen de partij. Dit leidde niet automatisch tot het opstellen en laatst staan uitvoeren van nieuw beleid, zoals in het beleid van Max van der Stoel tot uiting kwam.

1.4 Gesinnungsethik en Verantwortungsethik

Een andere manier om dit historiografisch debat te benaderen, is door te kijken naar de moraal die ten grondslag lag aan de houding van de PvdA. Daarbij draait het in essentie om verantwoordelijkheid nemen, en waarop een partij dat baseert. Heiligt het doel, *in extremis*, de middelen, of zijn de principes van de partij leidend bij de te nemen besluiten?

In het revolutionaire Duitsland van na de Eerste Wereldoorlog hield Max Weber in 1919 een voordracht met de titel *Politik als Beruf*. In deze beroemd geworden voordracht stelde Weber zich de vraag wat iemand tot een goed politicus maakt en maakt hij onderscheid tussen *Gesinnungsethik*

³⁶ Menno Bos, ‘De PvdA schaft F16’s aan’, 69.

³⁷ A. Melkert, *Het Nederlands buitenlands beleid onder het kabinet-Den Uyl: Continuïteit of keerpunt?* (Amsterdam 1981) 86-87.

³⁸ Henk Vredeling, geciteerd in: Menno Bos, ‘De PvdA schaft F16’s aan’, 71.

(waarbij de ethische principes leidend zijn) en *Verantwortungsethik* (waarbij het gaat om de verantwoording van uitkomsten van politiek handelen). Ondanks het feit dat Weber zijn voordracht aan het begin van de twintigste eeuw gaf, is het dilemma nog steeds actueel en op verschillende periodes in de parlementaire geschiedenis van toepassing, en vormt voor dit onderzoek een mooi kader om de verschillende stromingen binnen de PvdA te duiden.³⁹

Ook op het onderzoek van de zojuist beschreven auteurs over vrede en veiligheid, is de voordracht van Weber van toepassing. Rovers herkent in de jaren zeventig een grondtoon, die ook toepassing is op het debat in de jaren vijftig. De *Verantwortungsethik* is illustratief voor het handelen van de PvdA tijdens de 'lange jaren vijftig'.⁴⁰ In het eerste tijdvak na de oorlog stond bij de sociaaldemocraten de verdediging van de vrijheid van de hele Westerse wereld centraal. Anders dan voor de oorlog moesten ook de specifiek socialistische beginselen daarvoor wijken, want alleen in een vrije wereld zou het democratisch socialisme tot ontwikkeling kunnen komen.⁴¹ Een absolute voorwaarde voor de verdediging van de vrijheid was deelname aan het Atlantisch bondgenootschap. De bestuurlijke elite van de PvdA had het trauma van de Tweede Wereldoorlog sterk op het netvlies, net als de regeringsluwe jaren van tijdens het interbellum en het antimilitarisme van het 'gebroken geweepte'. Al deze traumatische ervaringen gaven de doorslag voor een beleid waarbij *Verantwortungsethik* een kenmerk was van het beleid. Om hier toe te komen moest de partij idealen 'parkeren' ten behoeve van de uitkomsten van het politieke handelen. Op basis van dit handelen kon de partij zich verantwoorden naar de kiezer toe.

Op de 'lange jaren zeventig' is volgens het onderzoek van Zuidam de *Gesinnungsethik* van Weber van toepassing. De ethische principes als het verzet tegen de NAVO, de oorlog in Vietnam en het debat over de erkenning van de DDR onder invloed van de vernieuwingsbeweging Nieuw Links waren leidend. Over deze turbulente periode bestaat meer wetenschappelijke discussie over hoe de houding van de PvdA te duiden.

Melkert sluit zich aan bij het betoog van Zuidam aan en voegt daaraan toe, dat van de behaalde doelstellingen van het kabinet-Den Uyl, veel van de geponeerde doelstellingen van Nieuw Links de eindstreep niet hebben gehaald. Zodoende is van enige *Verantwortungsethik* geen sprake. Met name Tromp denkt hier wezenlijk anders over en ziet hoofdzakelijk in de grondtoon van het beleid in de jaren zeventig een zekere mate van *Verantwortungsethik*. Dit is te zien aan het beleid

³⁹ Zoals beschreven in: F. Bolkestein, *De intellectuele verleiding. Gevaarlijke ideeën in de politiek* (Amsterdam 2011) 43 en F. Zuidam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 377-379.

⁴⁰ Met de lange jaren vijftig doelt dit onderzoek op de periode 1946-1964. De gebeurtenissen die bepalend waren voor de jaren vijftig zijn vanaf 1946 herkenbaar en lopen door tot aan 1964. Vandaar de terminologie 'de lange jaren vijftig'.

⁴¹ D. Bosscher, 'De PvdA en het buitenlands beleid 1945-1973' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, nr.1, 1986, 39-40.

van minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoep en Kamerleden en valt af te lezen aan de rapporten van desbetreffende bewindslieden. In de conclusie zal ik van dit kader gebruik maken, om zo de bevindingen van de casestudies uit de jaren negentig te kunnen duiden en een plek te geven in het debat tussen Zijdam en Tromp cum suis.

Hoofdstuk 2 Casestudie Tweede Golfoorlog

2.1 Inleiding

In de zomer van 1990 viel Irak Koeweit binnen en veroverde het land binnen in enkele uren. De internationale gemeenschap reageerde geschokt; na het nemen van economische maatregelen nam de VN-Veilighedsraad uiteindelijk resolutie 678 aan, die het mogelijk maakte om het Iraakse leger via een militaire operatie te verdrijven uit Koeweit. Nederland speelde tijdens de Tweede Golfoorlog⁴² een opvallende rol. Allereerst markeerde de Golfoorlog een verandering in het defensiebeleid: Nederland besloot mee te doen aan gevechtsmissie in het hoogste geweldspectrum. Dit was sinds Korea in de jaren vijftig niet meer gebeurd. Ten tweede nam Nederland een zeer pro-Amerikaanse houding aan, anders dan andere Europese landen. En dat terwijl de op papier toch zo pacifistische PvdA in de regering zat.⁴³ Dit hoofdstuk onderzoekt de besluitvorming binnen de PvdA in 1990 – 1991 ten aanzien van deelname aan de internationale coalitie om Koeweit te bevrijden. Op welke wijze werden besluiten in de PvdA genomen en uitgelegd en welke meningen kregen de overhand? Dit ten aanzien van sleutelmomenten als stemmingen in de Tweede- en Eerste Kamer, congressen en fractievergaderingen.

2.2 Positiebepaling van de PvdA

Op het moment van de inval van Koeweit door Irak zat de PvdA net negen maanden samen met het CDA in het kabinet-Lubbers III. Door de deelname aan het kabinet droeg de PvdA voor het eerst sinds 1977 – met een korte onderbreking van deelname aan het “vechtkabinet-Van Agt II in 1981-1982 dat na negen maanden alweer verkiezingen uitschreef – weer regeringsverantwoordelijkheid. In dit hoofdstuk komen wat betreft het kabinet-Lubbers III hoofdzakelijk de minister van Financiën Wim Kok (PvdA), minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek (CDA) en de minister van Defensie Relus ter Beek (PvdA) aan de orde. In het kabinet hadden alleen Ter Beek en minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk een directe link naar de vernieuwingsbeweging Nieuw Links uit de jaren zestig. Alle andere leden van het kabinet uit sociaaldemocratische hoek kenden een andere achtergrond. Thijs Wöltgens was de fractievoorzitter voor de sociaaldemocraten in de

⁴² De term Tweede Golfoorlog kan verwarrend werken, omdat in het dagelijks taalgebruik wordt gesproken over de Eerste Golfoorlog in 1991. Officieel was de Eerste Golfoorlog de oorlog tussen Irak en Iran in de jaren tachtig, wat de oorlog tussen Irak en Koeweit de Tweede Golfoorlog maakt. In het verder verloop van dit onderzoek zal gesproken worden over de Golfoorlog, waarmee de Tweede Golfoorlog in 1991 wordt aangeduid.

⁴³ D. Hellema, *Bezinning op het buitenland*, 90.

Tweede Kamer, Ad Melkert was Kamerlid en woordvoerder op het gebied van buitenlandse zaken en Piet de Visser was Kamerlid en hield zich hoofdzakelijk bezig met binnenlandse aangelegenheden.

In de jaren tachtig verlieten de sociaaldemocraten langzamerhand de 'polarisatiestrategie' van de jaren zeventig en werd meer aangestuurd op samenwerking. Dat ging geleidelijk: verzet tegen de plaatsing van kruisraketten in Nederland bracht in 1981 en 1983 door samenwerking van de PvdA met andere partijen en groeperingen, nog grote groepen mensen op de been voor demonstraties in Amsterdam en Den Haag. Overigens betekent de keuze voor de polarisatiestrategie niet automatisch een keuze voor de oppositie. In de jaren zeventig en tachtig deed de PvdA meerdere pogingen om tot regeringsdeelname te komen.

1986 vormde een keerpunt. De PvdA won in dat jaar evenals het CDA veel zetels bij de verkiezingen, maar wist de winst niet in regeringsdeelname om te zetten. Door het mislopen van regeringsverantwoordelijkheid stelde het partijbestuur drie commissies in, die een aanzet moesten geven voor een partij brede discussie over de vernieuwing van de PvdA. Vernieuwing was volgens het partijbestuur nodig op de onderwerpen *programma*, *organisatie* en *strategie*. Het rapport *Schuivende panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaaldemocratie* dat in oktober 1987 werd gepubliceerd bevatte de eerste aanzetten voor programmatische vernieuwing.⁴⁴ Zoals de opstellers van *Schuivende panelen* in het programma zelf aangaven, lag de nadruk van het programma op 'zodanige coalitievorming en dus regeringsverantwoordelijkheid'.⁴⁵

Op het gebied van vrede en veiligheid kwam dat in het rapport tot uiting in het hoofdstuk over internationaal beleid. In de zoektocht naar een evenwichtig internationaal beleid waren de auteurs van het rapport van mening dat dit het beste te bereiken was door de extreme opties van eerder los te laten en te kiezen voor wat zij noemden: 'effectief activisme'. In de conclusie komt het rapport tot de constatering dat door de complexiteit van de internationale wereld in politieke termen het beleid altijd zal leiden tot een compromis. Het compromis maakt een ambitieuzer en effectiever beleid mogelijk. Een beleid mét een sociaaldemocratische inslag in plaats van te blijven opereren in de smalle marges van de politiek.⁴⁶

⁴⁴ L. Koeneman e.a., 'Kroniek 1986. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1986' in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1986. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987), 15-61, aldaar 37-41.

⁴⁵ IISG, *PvdA Tweede Kamerfractie* (hierna: *PTK*) 1343, stukken betreffende het verkiezingsprogramma 1988-1989, verkiezingsprogramma 1989, p. 3.

⁴⁶ Jan Pronk e.a. (red.), *Schuivende Panelen, continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam 1987) 161, 190-191.

2.3 Tweede Golfoorlog

Besluitmomenten openingsfase conflict

Op 2 augustus 1990 viel Irak het buurland Koeweit binnen. Nog op dezelfde dag dat Saddam Hoessein het oliestaatje triomfantelijk binnentrok, nam de VN-Veiligheidsraad resolutie 660 aan die een onvoorwaardelijke Iraakse terugtrekking uit Koeweit eiste.⁴⁷

Elf dagen na de inval maakte de Nederlandse regering bekend twee marineschepen naar het Midden-Oosten te sturen. Twee dagen daarvoor had de minister van Buitenlandse zaken al in een NAVO-overleg uitgesproken dat Nederland politiek bereid was om een concrete bijdrage te leveren. Dit op basis van de breed gedragen VN-resolutie. De bijdrage zou niet plaatsvinden in NAVO-verband. Optreden in NAVO-verband was verdrag technisch niet mogelijk omdat de crisishaard zich niet binnen het NAVO-verdragsgebied bevond – de PvdA stelde in haar verkiezingsprogramma dezelfde eis aan het optreden van de collectieve veiligheidsorganisatie.⁴⁸ Overigens zou dit later bij Nederlandse missies in voormalig Joegoslavië en Kosovo geen struikelblok vormen, zoals minister van Defensie Ter Beek dat in zijn boek *Manoeuvreren* terecht opmerkt.⁴⁹

Opvallend aan de gezamenlijke brief van de minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek (CDA) en minister van Defensie Ter Beek (PvdA) aan de Tweede Kamer van 13 augustus 1990, was dat er sporen van een meningsverschil in te ontdekken viel. Op de tweede bladzijde van de brief namen de marineschepen deel ter behartiging van vitale westerse belangen. Twee pagina's verder zijn de beweegredenen voor de uitzending omschreven als het afdwingen van de desbetreffende resoluties van de Veiligheidsraad. In zijn memoires schrijft Ter Beek dat de eerste mening uit de schoot van Van den Broek kwam en de tweede mening van Ter Beek was.⁵⁰

Op 29 november 1990 nam de Veiligheidsraad resolutie 678 aan. In deze resolutie machtigde de VN de lidstaten om met geweld tegen Irak op te treden, tenzij Irak voor 15 januari 1991 volledig gehoor zou geven aan resolutie 660. Hoewel dit niet impliceerde dat de lidstaten verplicht waren om militair in te grijpen, benoemd hoogleraar Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen Duco Hellema, deze resolutie wel degelijk als een vrijgeleide voor de Verenigde Staten militair op te treden tegen Irak.⁵¹

Op 8 januari 1991, een week voordat het ultimatum aan Irak zou aflopen, stuurden de ministers van Defensie en Buitenlandse Zaken een brief naar de Tweede Kamer met daarin het

⁴⁷ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul*, 263.

⁴⁸ *HTK 1989-1990* (Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie), 21 664, nr.1, p. 3.

⁴⁹ Relus ter Beek, *Manoeuvreren. Herinneringen aan Plein 4* (Amsterdam 1996) 25.

⁵⁰ Relus ter Beek, *Manoeuvreren*, 27; *HTK 1989-1990*, 21 664, nr.1, p. 2 en 4.

⁵¹ Jolanda van Eeveren en D. Hellema, 'Het Nederlandse beleid in de Golfcrisis: geen schoonheidsprijs' in: Paul Aarts e.a. (red.), *Stilte na de storm. De Tweede Golfoorlog in perspectief* (Nijmegen 1993) 90.

standpunt van de Nederlandse regering. Hierin stond dat het kabinet van mening was dat als Irak resolutie 678 volledig zou uitvoeren, de Iraakse bezetting van Koeweit niet met militaire middelen teniet hoefde te worden gedaan. Op basis van dit gegeven koos het kabinet de kant van Ter Beek in het vermeende meningsverschil dat in de brief van 13 augustus 1990 naar voren kwam.⁵² Mocht blijken dat Irak niet volledig aan de resolutie of helemaal niet zou meewerken, dan zou na 15 januari de inzet van de in het vooruitzicht gestelde noodzakelijke middelen onvermijdelijk worden. Na 15 januari zouden de Nederlandse schepen betrokken kunnen worden bij gevechtsoperaties om de resolutie af te dwingen.⁵³ Tussen kerst en oud en nieuw 1990 had minister Kok al duidelijk gemaakt, op een bijeenkomst van het zogenaamde 'Golf-kernkabinet', dat het kabinet gehoor zou geven aan resolutie 678. Kok zei: *'Als het menens wordt, gaan we niet keren en terug naar huis varen.'*⁵⁴

Rol PvdA Tweede Kamerfractie

Tot aan 15 januari 1991 was de rol van de Tweede Kamerfractie van de PvdA volgzzaam. Uit de officiële bekendmakingen komt een beeld naar voren van een Kamerfractie die, onder aanvoering van de fractietop bestaande uit Ad Melkert, Maarten van Traa en fractievoorzitter Thijs Wöltgens, de ingezette koers van het kabinet geduldig opvolgt. In het debat dat volgde op de brief van het kabinet aan de Tweede Kamer van 8 januari verwoordde Wöltgens het standpunt van de Tweede Kamer fractietop: 'De Nederlandse schepen blijven in de Golf. Het gaat niet aan om weg te varen als een oorlogssituatie zich daadwerkelijk aandient.'⁵⁵ In datzelfde debat gaf Wöltgens aan dat Nederland voorzieningen trof voor het geval het tot oorlogshandelingen zou komen. Dit niet voordat de regering alles had gedaan om te vermijden dat Nederland in een situatie zou terechtkomen, waarin daadwerkelijk het gebruik van geweld zou moet worden voortgezet.⁵⁶

Ondanks de bovenstaande toezeggingen deed Wöltgens volgens Ter Beek tijdens het debat van 8 januari alsof er nog van alles voor het verstrijken van de deadline mogelijk was. Alsof het kabinet na het verstrijken nog een definitief oordeel kon vormen over de deelname. In werkelijkheid had dit volgens Ter Beek enkel ten doel om de fractie bij elkaar te houden.⁵⁷ Hoewel er wel flinke discussies binnen de fractie waren, is nergens duidelijk te benoemen dat de fractie op uiteenvallen stond.⁵⁸

⁵² HTK 1989-1990, 21 664 (Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie), nr.1, p. 2 en 4.

⁵³ HTK 1989-1990, 21 664 (Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie), nr.24, p. 2.

⁵⁴ Wim Kok, geciteerd in: Relus ter Beek, *Manoevreren*, 50.

⁵⁵ HTK 1989-1990 (Brieven van de regering inzake de Golfcrisis, 21664, nrs. 24 t/m 27), 40ste vergadering, p. 2643.

⁵⁶ Ibidem, p. 2644.

⁵⁷ Wim Kok, geciteerd in: Relus ter Beek, *Manoevreren*, 51.

⁵⁸ Archief IISG, PTK 1925a, sprekerslijst 1990-1991, fractievergadering geluidsopnames 409-414.

In het PvdA-ledenblad *Rood* noemde fractievoorzitter Wöltgens de beslissing die de Tweede Kamerfractie moest nemen over deelname aan de Golfoorlog een worsteling. Uit het interview komt ook een ander beeld naar voren waarin Wöltgens vond dat er voor de Kamerleden helemaal niets te kiezen was. Nederland kon alleen maar het militaire optreden van de VN volgen, vandaar dat volgens Wöltgens de huidige beslissing om militaire middelen in te zetten de enige juiste was.⁵⁹

De voornaamste vorm van kritiek uit eigen geledingen kwam van Kamerlid Piet de Visser. De Visser stemde als enige van zijn fractie voor de motie-Beckers-de Bruijn, waarin het besluit om Nederlandse militairen eventueel te laten meevechten tegen Irak wanneer dat land zich niet zou terugtrekken uit Koeweit, werd afgekeurd.⁶⁰ De motie zelf werd uiteindelijk verworpen, maar de stem van De Visser legde toch een open zenuw binnen de PvdA bloot. In een interview met dagblad *Trouw* uit 2001 gaf De Visser later aan dat de fractieleiding hem na de motie had verzocht zijn zetel ter beschikking te stellen. Niet vanwege zijn dissidente standpunt, maar omdat hij openlijk aan de integriteit van de besluitvorming in de fractie had durven twijfelen.⁶¹ Uit de geluidsopnames van de fractievergadering van 11 januari 1991, die van 's ochtends tien uur tot elf uur in de avond duurde, blijkt de positie die De Visser innam. De Visser kon niet instemmen met het fractiestandpunt over deelname van Nederlandse militairen aan de Golfoorlog.⁶² De Visser stak zijn mening in het interview met de *Trouw* niet onder stoelen of banken:

*'We zijn er gewoon ingerommeld. Ene Melkert hield ons voor dat we er nog over zouden praten, voordat het werkelijk oorlog zou worden. "Piet, je hebt mijn garantie" zei Melkert nog. Maar ik heb gezegd: onzin, we houden de zaak niet in de hand. Dadelijk slaat in de Golf de vlam in de pan en dan kunnen wij niet nog eens als PvdA gaan vergaderen over wat we moeten gaan doen.'*⁶³

Behalve De Visser had ook Kamerlid en oud-minister van Defensie Bram Stemerding ernstige twijfels bij de positie van de fractie tegenover het regeringsbeleid. In zijn dagboekantekeningen van 16 januari 1991 gaf Stemerding zijn mening:

⁵⁹ 'De worsteling van Thijs Wöltgens', in: *Rood*, nr.1, 1991.

⁶⁰ *HTK* 1989-1990, 21 664 (Motie van het lid Beckers-De Bruijn), nr. 31.

⁶¹ 'Piet de Visser. Ad Melkert won PvdA-fractie ook voor Golfoorlog', *De Trouw* (2 november 2001); Hans Gualthérie van Weezel, *Rechts door het midden* (Den Haag 1994) 165.

⁶² Archief IISG, PTK 1925a, sprekerslijst 1990-1991, fractievergadering geluidsopnames 414,l.

⁶³ 'Woedende Piet de Visser denkt aan vertrek uit Tweede Kamer', *Leeuwarder courant* (30 januari 1991).

*'Het is niet niks als een sociaaldemocratische fractie, na veel gezocht en gesteun, doet waar ze volgens de leiding van de fractie voor is ingehuurd: het blindelings volgen van de regering.'*⁶⁴

Wekenlang werd de schijn volgens Stemerding opgehouden, dat de fractie alles afwegend een finale beslissing zou kunnen maken, op het moment dat het uur U zou naderen. Puntje bij paaltje was er geen discussie en stemden de meeste fractieleden in voor militair ingrijpen. Ook de Kamerleden die jarenlang tegen elk militair vertoon waren, zelfs degenen die bij een losse flodder al protesteerden, stemden zonder blikken of blozen voor. Ook leden die recent nog tegen de algehele defensiebegroting stemden, waren voor militair ingrijpen.⁶⁵

Rol Eerste Kamerfractie PvdA

Terwijl de Tweede Kamerfractie het regeringsbeleid grotendeels volgde, was het de Eerste Kamerfractie van de PvdA die zich in een stemming over Nederlandse deelname aan de oorlog tegen Irak wel liet gelden. De reden dat ook de Eerste Kamer over de inzet stemde, had te maken met het feit dat het kabinet een zo breed mogelijk draagvlak in de samenleving wilde creëren.⁶⁶

Voor de PvdA verliep dit niet helemaal volgens plan. Bij de stemmingen over de inzet van militairen stemden twaalf van de zesentwintig sociaaldemocraten in de Senaat tegen. In het debat verweten de Eerste Kamerleden hun sociaaldemocratische collega's uit de Tweede Kamer dat zij zich hadden laten meeslepen in een proces dat alleen kon leiden tot oorlog. De opvattingen van de tegenstanders van oorlog in de Eerste Kamer waren de volgende: een oorlog zou leiden tot meer instabiliteit in de Golfregio. Daarnaast waren in het verleden ook niet automatisch alle resoluties van de Veiligheidsraad uitgevoerd. De Kamerleden vonden dat het kabinet selectief omging met het begrip 'verdediging van de rechtsorde' en er moest gewacht worden met militair ingrijpen om de economische sancties een reële kans van slagen te geven.⁶⁷ Anderzijds vonden de voorstanders in de Eerste Kamer dat alle vreedzame middelen waren uitgeput, waardoor gewapend ingrijpen om de

⁶⁴ Bram Stemerding, *Tussen dromen, daden en twijfels. De sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993) 197.

⁶⁵ Archief IISG, PTK 1925a, sprekerslijst 1990-1991, fractievergadering geluidsopnames 414,I; Bram Stemerding, *Tussen dromen, daden en twijfels. De sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993) 197.

⁶⁶ Verslag der *Handelingen Eerste Kamer der Staten-Generaal* (hierna: HEK) 1990-1991 (Debat over het beleid van de regering inzake de Golfcrisis), 11de vergadering, p. 259.

⁶⁷ Hans Gualthérie van Weezel, *Rechts door het midden* (Den Haag 1994) 165; HEK 1990-1991 (Debat over het beleid van de regering inzake de Golfcrisis), 11de vergadering, p. 259; HEK 1990-1991, 10de vergadering, p. 239.

orde te herstellen de enige overgebleven optie was. Daarnaast kon de wereld niet toestaan dat besluiten van de Veiligheidsraad niet werden uitgevoerd.⁶⁸

Niet duidelijk is op te maken uit de geluidsopnames of de stemming in de Eerste Kamer over de inzet van militairen een inschattingsfout van de partijtop was.⁶⁹ Hoewel er geen conclusies aan verbonden kunnen worden, constateer ik dat bij de nieuwe Eerste Kamer eind 1991 slechts één Kamerlid van sociaaldemocratische huize in de Kamer bleef. Alle andere Kamerleden, inclusief de twaalf 'dissidenten' werden vervangen.

2.4 Besluitmomenten na 15 januari

Operation Desert Storm

Na het uitblijven van enig resultaat naar aanleiding van resolutie 678 begonnen de geallieerden in de nacht van 16 op 17 januari 1991 met het uitvoeren van luchtaanvallen op Irak en Koeweit. Iets meer dan een maand later, op 23 februari volgde ook het grondoffensief van *Operation Desert Storm*. Binnen honderd uur, op 28 februari, vroeg het Iraakse regime om een staakt-het-vuren. Nederland leverde een substantiële bijdrage aan de gevechtmissie: ter land met *special forces* en luchtverdedigingswapens, ter zee met diverse marineschepen en in de lucht met patrouillevliegtuigen.⁷⁰

23e Huishoudelijk congres PvdA

Op het politieke vlak was het besluit voor Nederlandse deelname aan de Golfoorlog voor 15 januari formeel afgerond. Alle heikele punten waren besproken en het kabinet was zonder kleerscheuren door de debatten gekomen. Dat de PvdA niet unaniem tot een besluit was gekomen in de besluitvorming over de Golfoorlog verbaasde tijdgenoten niet. In het *Nieuwsblad van het Noorden* werd laconiek opgemerkt dat de vrij sterke pacifistische stroming binnen de partij wel vaker door de partijleiding werd genegeerd als de partij in de regering zat.⁷¹

Ondanks het feit dat de oorlog al in de nacht van 15 op 16 januari tot ontbranding was gekomen, kregen de partijleden op 2 op 3 februari 1991 de kans om hun zegje te doen. Op dit weekend stond al tijden een partijcongres in Amsterdam geagendeerd. In eerste instantie zou het congres over het milieu gaan en was de partijtop niet geneigd om dit te veranderen. Na tussenkomst

⁶⁸ HEK 1990-1991, 11de vergadering, p. 259; Archief Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (hierna: DNPP), *PvdA 1990-1992*, congres PvdA 1-2 februari 1991 te Amsterdam, congresstuk 5.

⁶⁹ Archief IISG, *PTK 1925a*, sprekerslijst 1990-1991, fractievergadering geluidsopnames 412,1.

⁷⁰ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul*, 264; Jolanda van Eeveren en D. Hellema, 'Het Nederlandse beleid in de Golfcrisis', 101.

⁷¹ 'Golfconflict in de partij van de arbeid groeit', *Nieuwsblad van het Noorden* (26 januari 1991) 5.

van de gewestelijke voorzitters van de partij op 25 januari, kwam de Golfcrisis alsnog op de agenda. De voorzitters hadden kritiek op de gang van zaken, omdat er van enige discussie binnen de partij geen sprake was geweest. Voor deze belangrijke beslissing hadden de partijtop, de verantwoordelijke ministers en de Kamerleden de leden niet geraadpleegd. Dit zou nu alsnog met terugwerkende kracht gaan gebeuren.⁷²

Op het congres was de strekking van de inhoud, die de partijraad bij monde van voorzitter Marianne Sint wilde overbrengen, dat Nederland en dus ook de sociaaldemocraten niet konden achterblijven nu de VN-Veiligheidsraad floreerde in eensgezindheid over hoe resolutie 678 af te dwingen. Het was Irak volgens Sint die de oorlog was begonnen. In haar inbreng op het congres zei Sint het volgende: *'Geen zinnig mens stuurt aan op oorlog, maar er zijn situaties waarin het gebruik van militair geweld verdedigbaar is. Dit als de rede, het overleg en de dialoog hebben gefaald.'*⁷³ Enkele dagen voorafgaande aan het congres had Sint nog een andere motivering gegeven voor de deelname aan de Golfcrisis. Sint vond het namelijk onzin om te denken dat de PvdA de loop van het conflict kon sturen. Het is meedoen of afzijdig houden. De partij koos er bewust voor om mee te doen.⁷⁴

De enige minister die op het congres over Irak van zich liet horen was Jan Pronk. Pronk gaf in zijn speech op het congres aan dat het vredesdividend niet in rook mocht opgaan, nu de vijandelijkheden met Irak waren gestart. Met het vredesdividend doelde Pronk op vermindering van de militaire uitgaven na jaren van gestage groei als gevolg van de Koude Oorlog. Zich tegen deelname aan *Operation Desert Storm* uitspreken deed hij op het congres echter niet.⁷⁵ In een interview in de *Groene Amsterdammer* in september 1992 bekende Pronk wel openlijk dat hij tegen ingrijpen in Irak was.⁷⁶

Veel andere smaken uit het kabinet, dan wel uit de Tweede Kamer lieten niet van zich horen op het congres. 'Dissident' Piet de Visser was op het congres afwezig: het Kamerlid had aangegeven dat hij de discussie niet wilde beïnvloeden door de ontwikkelingen rondom zijn Kamerlidmaatschap, want dan zou de discussie niet meer over de inhoud gaan. De Visser was in conflict gekomen met de fractieleiding toen hij voor een motie stemde waarin om bijeenroeping van een Verenigde Vergadering werd gevraagd over de oorlog in Irak. Als gevolg van het conflict schortte De Visser enige

⁷² 'Golfconflict in de partij van de arbeid groeit', Nieuwsblad, 5.

⁷³ DNPP, PvdA 1990-1992, congres PvdA 1-2 februari 1991 te Amsterdam, congresstukken inbreng voorzitter Sint.

⁷⁴ 'Lucht bij PvdA flink opgeklaard', Leidse Courant (2 februari 1991).

⁷⁵ DNPP, PvdA 1990-1992, congres PvdA 1-2 februari 1991 te Amsterdam, congresstukken toespraak Pronk.

⁷⁶ Rudi Boon, 'Vastberaden. Wat wil Ter Beek eigenlijk verdedigen?', Groene Amsterdammer 117 (1992) 9.

tijd zijn werkzaamheden als Kamerlid op.⁷⁷ Ook de 'dissidente' Eerste Kamerleden lieten op het congres niet meer van zich horen. Of er vanuit de partijleiding enige druk op de Kamerleden om niet te komen zou zijn uitgevoerd is nergens te bevestigen noch ontkennen.

Buiten alle direct politiek betrokkenen om waren *De Rooie Vrouwen*, een belangengroep binnen de PvdA, op het congres het duidelijkst in hun mening. Voorafgaande aan het congres hadden de Rooie Vrouwen op hun eigen congres reeds hun standpunt bepaald, waarin zij zich uitspraken tegen deelname van Nederland aan de Golfoorlog. Dit ondanks zware druk van het partijbestuur en de Tweede Kamerfractie.⁷⁸ Net als het partijcongres, had ook het congres van De Rooie Vrouwen in eerste instantie een ander onderwerp. Pas in laatste instantie werd er over de deelname aan de Golfoorlog gesproken.⁷⁹ Onder de tegenstanders binnen de Rooie Vrouwen was ook Eerste Kamerlid Liesbeth Baarveld die tegen deelname in de Eerste Kamer had gestemd.

Ondanks het betoog van *De Rooie Vrouwen* was van de elf ingediende moties op het 'grote' congres, slechts één motie die opriep tot het stoppen van het militaire geweld en het voorkomen van verdere escalatie. Die motie werd door het congres afgewezen. Een groot verschil tussen deze motie *tegen* en de overige moties *voor*, was dat de motie *tegen* werd ingediend op persoonlijke titel door partijleden. De moties die het kabinet- en fractiebeleid bevestigden werden allemaal door de afdelingen ingediend en aangenomen.⁸⁰

2.5 In de nasleep

Anders dan op voorhand wel werd verwacht stemde het overgrote deel van de congresgangers voor betrokkenheid bij de Golfoorlog. 'Slechts' dertig van de duizend aanwezige leden op het congres stemden tegen voorzetting van de missie. Het kabinet had zo een crisis nog voor deze kon uitbreken in de kiem gesmoord. Dat zoveel leden op het congres instemden met de partijlijn was op zijn minst opmerkelijk te noemen. Opmerkelijk gezien het feit dat de PvdA midden jaren tachtig massaal mensen op de been wist te brengen op het Malieveld en het Museumplein om tegen kruisraketten te demonstreren. In de openingsuren van de aanval op Irak, op 16 januari, werden honderd van dezelfde kruisraketten waar een half miljoen betogers in 1985 tegen te hoop liep, op Irak afgeschoten.⁸¹

⁷⁷ *Parlement & Politiek* <www.parlement.com/id/vg09lln485zf/m_j_piet_de_visser> (14 juni 2015).

⁷⁸ Ineke van Dijk en Thea van der Linden, *Twintig jaar Rooie Vrouwen. Een beweging in beeld* (Amsterdam 1995) 48-49.

⁷⁹ Margret Huisman, 'Congres Rooie Vrouwen. Vertwijfeling over Golfkwestie', *Rooie Vrouwen* magazine 11 (1991), 12-13.

⁸⁰ DNPP, *PvdA 1990-1992*, congres PvdA 1-2 februari 1991 te Amsterdam, congresstukken motie 25.

⁸¹ 'Kruisraketten gaven doorslag bij aanval', *Leidsch Dagblad* (18 januari 1991).

Desondanks bleek in de weken na het congres dat de dertig tegenstemmers, naast de dissidente Kamerleden niet geheel alleen stonden. In De Groene Amsterdammer van 13 februari 1991 stonden veel ingezonden brieven van PvdA-leden en mensen met affiniteit voor de partij. In de brieven stond veel kritiek op de uiteindelijke steun van de PvdA aan de Nederlandse bijdrage aan *Operation Desert Storm*. Ook de buitenlandsecretaris van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), Wim Bartels, zegde zijn PvdA-lidmaatschap na 24 jaar op. In de jaren tachtig trokken de PvdA en het IKV nauw naast elkaar op in hun strijd tegen de kruisraketten. Ook in de voortgangsrapportage van de Tweede Kamerfractie aan de partijraad, schreef de fractie in mei 1991 dat Kamerleden de afgelopen periode veel tijd kwijt waren met het beantwoorden van brieven uit het land naar aanleiding van het Golfconflict. Anders dan de uitslag op het congres deed vermoeden, smeulde de stellingname van de fractie bij de leden in het land nog lange tijd na.⁸²

Het bleef niet enkel bij ingezonden brieven. Eind februari waren er op het hoofdkantoor van de PvdA in Amsterdam meer dan 200 opzeggingen van het partijlidmaatschap binnengekomen. Nu hebben lidmaatschapsaantallen van politieke partijen in Nederland altijd een bepaalde fluctuatie gekend, maar dit kwam niet snel boven de 50 af- en/of aanmeldingen per maand.⁸³ De Statenverkiezingen van 6 maart 1991 bevestigden hoe gevoelig deelname aan *Operation Desert Storm* lag bij het electoraat. De PvdA verloor 95 van haar 261 raadzetels, wat grote gevolgen had voor het aantal zetels in de Eerste Kamer. Daar ging de partij van zesentwintig zetels terug naar zestien. Volgens onderzoek van bureau Inter View was een van de belangrijkste redenen voor de achteruitgang van de partij, de positiebepaling voor de Golfoorlog, naast de verhogingen van huren en accijnzen en bezuinigingen op huursubsidies en op defensie.⁸⁴

⁸² DNPP, *PvdA 1990-1992*, Partijraad, voortgangsrapportage van de Tweede Kamerfractie aan de partijraad, nr.8 (14 mei 1991).

⁸³ 'PvdA-steun Golfoorlog kost leden', Telegraaf (28 februari 1991).

⁸⁴ P. Lucardie e.a., 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991), 14-61, aldaar 43-50.

Hoofdstuk 3 Casestudie *Operation Deliberate Force*

3.1 Inleiding

Onder codenaam *Operation Deliberate Force* voerde de NAVO tussen 30 augustus en 14 september 1995 zware bombardementen uit boven Bosnië-Herzegovina. De operatie ging van start als gevolg van de val van verschillende door de VN ingerichte *veilige gebieden* in voormalig Joegoslavië.⁸⁵ De blauwhelmen van de VN waren verantwoordelijk voor de beveiliging van deze *veilige gebieden*. Ook Nederland nam deel aan deze in februari 1992 opgerichte vredesmissie van de VN, genaamd *United Nations Protection Force* (UNPROFOR). Nederland beveiligde met een bataljon, aangeduid met *Dutchbat*, het gebied rond de enclave Srebrenica. Srebrenica viel uiteindelijk op 11 juli 1995 in handen van de Serviërs.⁸⁶ De NAVO-bombardementen onder *Operation Deliberate Force* gingen van start na aanleiding van de bedreiging van de andere *veilige gebieden* die nog niet gevallen waren en de Bosnisch-Servische mortieraanval op een markt in Sarajevo.⁸⁷

Het aandeel van de Koninklijke Luchtmacht aan *Operation Deliberate Force* was voor een klein land als Nederland relatief groot. In het totaal deden achttien Nederlandse F-16 gevechtsvliegtuigen mee aan de operatie en werden er door de KLu 198 missies gevlogen op een totaal van 3515 missies. Nederland kon zich wat betreft het aandeel in de missies (6%), Groot-Brittannië (9%) en Frankrijk (8%) meten met de grote spelers in Europa.⁸⁸

Om de besluitvorming binnen de PvdA te onderzoeken gaat dit onderzoek verder terug in de tijd, naar de zomer van 1992. In dat jaar nam het kabinet het besluit om deel te nemen aan zowel VN-operatie UNPROFOR als aan NAVO-operatie *Operation Deny Flight*. Binnen de PvdA leidde het besluit tot de Nederlandse deelname aan *Operation Deliberate Force*, die bestond naast *Operation Deny Flight*, niet tot enige beroering: in de wekelijkse fractievergaderingen van de Tweede Kamerfractie van de PvdA tussen 20 juni en 26 september 1995 kwam *Operation Deliberate Force* of de Nederlandse bijdrage daaraan geen enkele maal ter sprake.⁸⁹ Wel spraken de fractieleden

⁸⁵ In dit onderzoek zal voormalig Joegoslavië veelvuldig aan de orde komen. Voor de leesbaarheid is gekozen om daarbij alleen te spreken over Joegoslavië.

⁸⁶ *Ministerie van Defensie*, <www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/inhoud/missie-overzicht/1992/united-nations-protection-force-unprofor-en-de-united-nations-peace-forces-unpf/nederlands-aandeel> (14 juni 2015).

⁸⁷ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul*, 315, 317 en 329.

⁸⁸ Wim Lutgert en Rolf de Winter, *Check the Horizon*, 454.

⁸⁹ De fractievergaderingen van de PvdA Tweede Kamerfractie uit 1995 zijn gemakkelijk te beluisteren, omdat deze zeer goed zijn gedocumenteerd naar tijd en plaats. Zodoende kon er zeer gericht naar de vergaderingen worden geluisterd. Tussen 18 juli en 22 augustus waren er geen vergaderingen.

veelvuldig over de gebeurtenissen in voormalig Joegoslavië en dan met name over de val van de *veilige gebieden* en de ontwikkelingen in en rondom Srebrenica.⁹⁰

Behalve het gebrek aan discussie binnen de fractie was er ook geen discussie binnen de partij medio 1995. Zo staat er in de partijbladen zoals *Aktief*, *Clinch*, *Pro*, *PvdA-vlugschrift* en *Rooie Vrouwen magazine*, die in het archief van het IISG zijn te vinden, niets over de operatie of de Nederlandse bijdrage aan de vredesmissie in voormalig Joegoslavië. Dit terwijl deze bladen een behoorlijke graadmeter van de partij in de jaren negentig waren. Daarom wordt in dit hoofdstuk eerst gekeken naar de drie jaar voor de zomer van 1995, waarin de besluitvorming rond de Nederlandse bijdrage aan *Operation Deny Flight in 1993 vorm kreeg*. Mogelijk werd juist in deze periode al de basis gelegd voor de verdere besluitvorming en is hier mogelijk wel sprake van een intern debat.

3.2 Besluitvorming 1992-1994

Operation Deny Flight

Op 9 oktober 1992 nam de Veiligheidsraad resolutie 781 aan, dat een vliegverbod boven Bosnië en Herzegovina afdwong. Voor het daadwerkelijk afdwingen van de resolutie stelde de NAVO vliegtuigen beschikbaar.⁹¹ Al in maart 1992 had de Veiligheidsraad besloten tot oprichting van UNPROFOR, in een poging de oorlog in Joegoslavië in te dammen.⁹² Half maart 1993 werden dorpen nabij Srebrenica door de Serven gebombardeerd. Dit was een schending van het vliegverbod. In reactie daarop kwam de Veiligheidsraad op 31 maart met resolutie 816. Deze resolutie bepaalde dat alle vliegtuigen die het vliegverbod schonden een doelwit waren om neer te schieten. Wederom vroeg de VN aan de NAVO om de resolutie uit te voeren. *Operation Deny Flight* was hiermee geboren.⁹³

Besluitvorming Nederland politiek en leden

De gebeurtenissen in Joegoslavië begin jaren negentig lieten ook de sociaaldemocraten niet onberoerd, mede als gevolg van de ontdekking van concentratiekampen in Bosnië-Herzegovina. Vandaar dat de Partij een bijeenkomst op 28 augustus 1992 in de Jaarbeurs in Utrecht organiseerde. De toehoorders wilden graag van toenmalig minister van Defensie een visie horen over de

⁹⁰ Archief IISG, PTK 1913, vrijdagbrief F/006, fractievergadering geluidsopnames 1190 I en 1191 I.

⁹¹ Wim Lutgert en Rolf de Winter, *Check the Horizon*, 101.

⁹² C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul*, 299.

⁹³ Wim Lutgert en Rolf de Winter, *Check the Horizon*, 111-112.

gebeurtenissen in Joegoslavië.⁹⁴ Wat Ter Beek te berde bracht was dat de belangrijkste doelstelling eruit bestond om een einde te maken aan het voortdurende geweld. De leden toonden zich weinig tevreden over de precieze invulling hiervan door Ter Beek. In het vervolg van het debat eisten de leden van Ter Beek dat hij resoluter op zou trekken.⁹⁵ Ter Beek kon weinig aanbieden, omdat Nederland op dat moment reeds deelnam aan verschillende internationale missies waaronder sinds februari 1992 de *United Nations Transitional Authority in Cambodia* met in het totaal 2636 militairen.⁹⁶ Behalve de leden roerden ook de Kamerleden zich, aldus Ter Beek in zijn memoires.

‘De Tweede Kamer onderbrak haar vakantie en wederom werd het gevoel van hulpeloosheid bij de meeste Kamerleden onderdrukt door een ferme blik in mijn richting.’⁹⁷

In Nederland kwam in de periode daarna de politieke discussie op gang over de militaire bijdrage van Nederland met als doel de oplossing van het conflict in het voormalig Joegoslavië. Dat Nederland moest meedoen was ook de PvdA duidelijk, gezien de humanitaire noodsituatie en het oorlogsgeweld. Voor de luchtmacht, die bij de Golfoorlog min of meer aan de zijlijn had gestaan, was deelname een prestigekwestie vanwege de aangekondigde bezuinigingen op defensie. Mede door een lobby van dit krijgsmachtonderdeel kwam het kabinet al vrij snel uit bij de inzet van een squadron F-16's.⁹⁸ Ter Beek schrijft in zijn memoires dat in de eerste maanden van 1993 de politici over elkaar heen buitelden in wat leek op een spelletje *Stratego*, een spel dat overigens al in de nazomer van 1992 was begonnen.⁹⁹

Kamerleden boden zonder overleg met het ministerie van Defensie verschillende militaire bataljons voor de diverse operaties aan. De mariniers, pantserinfanterie en de luchtmobiele brigade moesten per direct worden ingezet. Ook de partij van de minister, de PvdA, deed volop mee in het tegen elkaar opbieden.¹⁰⁰

Enkele maanden voordat de VN besloot om tot een militair vliegverbod te komen in resolutie 816, had Ter Beek de F-16's namelijk al beschikbaar gesteld. Op het PvdA-congres van 12 december

⁹⁴ Over deze bijeenkomst is in het PvdA-archief, aanwezig op het IISG, geen archief opgemaakt.

⁹⁵ Rudi Boon, 'Vastberaden. Wat wil Ter Beek eigenlijk verdedigen?', *Groene Amsterdammer* 117 (1992) 9.

⁹⁶ *Ministerie van Defensie*, <www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/documenten/brochures/2010/03/18/inzet-in-cambodja-unamic-en-untac> (14 juni 2015).

⁹⁷ Relus ter Beek, *Manoeuvres*, 175.

⁹⁸ Wim Lutgert en Rolf de Winter, *Check the Horizon*, 103.

⁹⁹ Relus ter Beek, *Manoeuvres*, 178.

¹⁰⁰ Guikje Roethof, 'Krijgshaftig. Hoe wil Ter Beek eigenlijk aanvallen', *Groene Amsterdammer* 117 (1992) 8-9.

1992 maakte Ter Beek de aankondiging bekend.¹⁰¹ Voor zijn duidelijke stellingname oogstte hij, anders dan op het congres in Utrecht in de zomer van 1992, tijdens deze bijeenkomst een luid applaus. 'Dat was ten tijde van de Golfoorlog wel anders geweest', schreef Ter Beek later in zijn memoires.¹⁰² In de fractiecommissie defensie was dit standpunt in een schrijven al in augustus onder woorden gebracht door Kamerlid Gerrit Valk en beleidsmedewerker Bert Koenders. Hierin stond dat de druk om mensenlevens te redden met militaire middelen enorm was toegenomen en niets doen onaanvaardbaar werd. Hiervoor werden enkele argumenten genoemd, om vervolgens tot de conclusie te komen dat alleen de KLu aan de verwachtingen en eisen voor ingrijpen kon voldoen.¹⁰³

Tijdens een drukbezochte discussiedag voor leden van de PvdA over Joegoslavië op 28 februari 1993, stelde Kamerlid Van Traa dat de eisen desnoods met militaire middelen afgedwongen moesten worden. Naast Van Traa en Ter Beek waren op deze middag veel PvdA-Kamerleden en minister-president Kok afgekomen. Ondanks de hoge opkomst van de politici en leden sprak geen journalist in *De Groene Amsterdammer*, *De Elsevier* en *Vrij Nederland* over leden die zich tijdens de discussiemiddag anders opstelden dan de gekozen partijlijn van de PvdA.¹⁰⁴ Nergens was een kritische opmerking te horen of te lezen.¹⁰⁵ Ook de partijbladen *Pro*, *Clinch*, *Aktief*, *nieuwsbrief van de Alfred Mozer stichting* en *Rooie Vrouwen magazine* onderschrijven dit beeld. Dat er weinig discussie was over het ingenomen standpunt, bleek ook uit de agenda van de interne fractiecommissies Buitenlandse Zaken, Buitenlands Beleid en Defensie van de Tweede Kamerfractie gedurende het parlementaire jaar 1992-1993. Joegoslavië stond slechts heel sporadisch op de agenda van de fractiecommissies. Hoofdzakelijk ging het over de nieuwe rol van de VN en mensenrechten in het buitenlandbeleid. Joegoslavië stond geregeld niet op de agenda. Als dat wel het geval was, dan ging het niet over de inzet van troepen.¹⁰⁶

In het mondeling overleg op 8 april 1993 van de vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en voor Defensie bespraken de Kamerleden de brief van de minister van Buitenlandse Zaken en van Defensie die zij naar de Kamer hadden toegezonden, waarin ook het Nederlandse aandeel in de operatie aan bod kwam. De Kamerleden stemden in met het regeringsbesluit, al vonden sommige

¹⁰¹ Wim Lutgert en Rolf de Winter, *Check the Horizon*, 104.

¹⁰² Relus ter Beek, *Manoeuvres*, 177.

¹⁰³ Archief IISG, PTK 1461, fractiecommissie Defensie 1992-1993, Def/001.92, 11 augustus 1992.

¹⁰⁴ Op basis van edities van de *Groene Amsterdammer*, *Vrij Nederland* en *Elsevier* in de periode september 1992 tot september 1993 en de zomer van 1995 komt het beeld naar voren dat er binnen de PvdA weinig discussie was over het beleid ten aanzien van Joegoslavië. Er werd daarin wel geschreven over militaire deelname van Nederland in Joegoslavië, maar meer op beleidsmatig niveau dan dat er discussie over was. Gedacht moet worden aan onderwerpen als mensenrechten en de positie van de Verenigde Naties.

¹⁰⁵ 'Kooijmans pleit voor afdwingen vliegverbod Bosnië', NRC Handelsblad (1 maart 1993); Archief IISG, *Nieuwsbrief van de Alfred Mozer stichting* ZO 45935, jaargang 3, nr. 2, (1993) p. 14-16.

¹⁰⁶ Archief IISG, PTK 1411-1412, 1455, 1461, vrijdagbrieven 1992-1993.

Kamerleden dat de inzet te laat was. Woordvoerder Maarten van Traa van de PvdA vond dat het afdwingen zeven maanden eerder had moeten plaatsvinden en voerde daarom aan om de Nederlandse inzet na zes maanden opnieuw tegen het licht te houden. Van Traa zag de operatie als een eerste aanzet voor verdergaand militair ingrijpen.¹⁰⁷

Uitbreiding bevoegdheden

Tot eind juli 1993 bleek *Operation Deny Flight* echter een tandeloze tijger, mede door de gestelde internationale eisen aan de operatie. Kwaadwillende partijen op de grond konden ongehinderd doorvechten, omdat langdurig touwtrekken over de verdeling van bevoegdheden tussen de NAVO en de VN niet leidde tot besluitvorming en concreet handelen. De NAVO moest telkens wachten op goedkeuring van de hogere echelons van de VN alvorens in actie te kunnen komen. Dat werkte niet, want meestal bleef het VN-verzoek om op te treden uiteindelijk uit. Veiligheidsraadresolutie 836 maakte hier op 4 juni 1993 een einde aan. De VN-commandant van UNPROFOR kon vanaf eind juli ter plekke luchtsteun inroepen door de uitbreiding van de bevoegdheden van *Operation Deny Flight*. Ook het aanvallen van gronddoelen was mogelijk gemaakt door het mandaat in deze resolutie. Dit was een grote verandering ten opzichte van de eerdere resoluties.¹⁰⁸ Minister Ter Beek informeerde op 19 juli 1993 de Kamer over het regeringsbesluit om deel te nemen aan luchtoperaties die de *veilige gebieden* en UNPROFOR-militairen moesten beschermen.¹⁰⁹ In het mondeling overleg dat tien dagen volgde op de brief van de minister, gaf fractiewoordvoerder Valk te kennen dat wat betreft de fractie van de PvdA de bescherming zo snel mogelijk geëffectueerd moest worden, mogelijk zelfs met grondtroepen. Wederom achterhaalde de Kamerfractie de bewindslieden wat betreft de kwaliteit en kwantiteit op het gebied van troepeninzet.¹¹⁰

3.3 Discussie in de partij?

Van enige discussie over de inzet van de Nederlandse krijgsmacht in VN-verband in voormalig Joegoslavië en de daarbij behorende gevechtshandelingen was bij de PvdA in 1995 geen sprake. Nederland, inclusief de PvdA, leed in 1992 collectief aan 'uitzenddrang'¹¹¹, zoals Bert Bakker, voorzitter van de tijdelijke commissie die de besluitvorming rondom de Nederlandse bijdrage aan UNPROFOR onderzocht, het in 2000 noemde. Het heersende motief was dat 'er iets moest

¹⁰⁷ HTK 1992-1993, 22 181 (Verslag van een mondeling overleg over de situatie in Joegoslavië), nr. 49, p. 2.

¹⁰⁸ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul*, 128, 328; 'Geen twijfel aan rechtmatigheid luchtaanvallen NAVO', de Trouw (2 september 1995).

¹⁰⁹ HTK 1992-1993, 22 181 (Brief van de minister van Defensie), nr. 54.

¹¹⁰ HTK 1992-1993, 22 181 (Verslag van een mondeling overleg over de situatie in Joegoslavië), nr. 60.

¹¹¹ HTK 2002-2003 (Behandeling van het Rapport van de Enquêtecommissie Srebrenica, 28506), 78ste vergadering, p. 4429.

gebeuren', zoals Gerrit Valk dit op de hoorzitting van de commissie in mei 2000 omschreef.¹¹² Die roep werd ten tijde dat de enclave Srebrenica uiteindelijk viel in juli 1995 alleen maar sterker, ondanks dat de maatregelen die in 1992 waren genomen niet tot het gewenste resultaat hadden geleid. Desondanks staaft ook de PvdA hierop zijn handelen. Behalve de twee bijeenkomsten voor leden in 1992 en 1993 in Utrecht en Ede, waren er geen noemenswaardige ledenraadplegingen over de deelname aan gevechtshandelingen. Ook op de partijcongressen gehouden tussen september 1992 en oktober 1995 was geen discussie die in het verste ook maar leek op de discussie zoals tijdens het partijcongres in 1991 over de Golfoorlog.¹¹³

Evenzo geven onderwerpen op de agenda's van de fractievergaderingen van de Tweede Kamerfractie van de partij weinig aanleiding om te vermoeden dat er sprake was van veel inhoudelijke discussie binnen de fractie. Een van de weinige kritische geluiden komt naar voren in een intern vertrouwelijk schrijven van voorzitter Rob van Gijzel aan de leden van de fractiegroep Buitenlands Beleid. Hierin stoort Van Gijzel zich aan het feit dat er geen inhoudelijke discussie was en de fractiegroep weinig, zoals van Gijzel dat schrijft, tot besluitvorming kwam. Door de veranderende internationale verhoudingen wisten de sociaaldemocraten niet goed raad meer met internationale veiligheidsvraagstukken: *'We zijn voorzichtig als de rest er op wil meppen en willen nog helpen als de rest weg wil.'*¹¹⁴ Deze opmerking van Van Gijzel getuigt van veel realiteitszin in een periode waarin direct handelen naar de internationale standaard de boventoon voerde binnen de partij en terugkijken naar de consequenties van eerdere besluiten, om zo nieuwe besluiten voor te bereiden, niet in de mode was.

3.4 Conclusie

Deze casestudie heeft aangetoond dat de heersende opvatting bij de sociaaldemocraten over de gehele breedte van de partij was om militair in te grijpen bij het conflict in Joegoslavië. Dit proces begon in 1992, onder het mom van 'er moet iets gebeuren', en dat motief bleef tot in juli 1995 leidend bij de PvdA. Kamerleden, zoals PvdA-woordvoerder van Traa in 1993, riepen soms om het hardst om harder militair in grijpen in Joegoslavië. De krijgsmacht, en dan vooral de KLu, leverden hierbij graag de middelen. Tegen dit politieke wensdenken – een harde militaire dreun uitdelen, orde op zaken en naar huis – verzetten de leden zich niet. Sterker nog, zij steunden deze wens, zoals minister Ter Beek eind 1992 op een ledenbijeenkomst had ervaren. Ook op de partijcongressen en -

¹¹² HTK 1999-2000, 26 454 (Rapport Tijdelijke commissie besluitvorming uitzending), nr. 8, p. 142.

¹¹³ Archief IISG, PTK 3016, Congressen 1995-1997; Archief IISG, PTK 1857, Congressen 1987-1993.

¹¹⁴ Archief IISG, PTK 1962, Stukken van de fractiegroep Buitenlands Beleid, BuBe/95.016, 12 september 1995.

bijeenkomsten was er geen onvertogen woord over de interne besluitvorming met betrekking tot Joegoslavië.

Zijn er ook nog andere oorzaken aan te wijzen waarom *Operation Deliberate Force* zo weinig debat in sociaaldemocratische kringen losmaakte? Uit de artikelen die werden geschreven in *Socialisme en Democratie* viel op te maken dat de sociaaldemocraten hele andere dingen aan hun hoofd hadden. Medio 1995 was net een WAO-crisis de kop in gedrukt. Dat doet denken aan boodschap van de Amerikaanse presidentscampagne van tijdgenoot Bill Clinton uit 1991: 'The economy, stupid!'.¹¹⁵ Dat wil zeggen: binnenlandse aangelegenheden, en dan vooral die de portemonnee raken, hebben de primaat bij kiezers en leden. De PvdA was in 1995 ook een partij in transitie, er werden verschillende partijvernieuwingen ingezet, een nieuwe generatie liet van zich horen en de PvdA verloor tijdens de Provinciale Statenverkiezingen wat resulteerde in twee zetels minder in de Eerste Kamer ten opzicht van de voorgaande periode. De thema's vrede en veiligheid, en daarmee ook buitenlandse aangelegenheden stonden in deze periode stonden niet bovenaan de agenda van de PvdA. De partij was in de jaren negentig een naar binnen gerichte partij geworden.¹¹⁶

¹¹⁵ 'It's the economy, stupid. De plannen van Clinton en Obama', in: *FEM Business*, nr. 6, 2008, p. 22.

¹¹⁶ Koen Koch, 'Grijs overheerst Paars buitenlands beleid', in: *Internationale Spectator*, nr. 56, 2002.

Hoofdstuk 4 Casestudie *Operation Allied Force*

4.1 Inleiding

Op 23 maart 1999 besloot de NAVO-raad dat alle mogelijkheden om tot een diplomatieke oplossing voor Kosovo te komen waren uitgeput. De Federale Republiek Joegoslavië bleef de mensenrechten in Kosovo schenden, waarop de NAVO ingreep met luchtacties tegen doelen als luchtafweer, communicatiecentra en militaire instellingen van het Servische leger. In een brief aan de Tweede Kamer gaf de regering op 24 maart aan dat Nederland de luchtacties van *Operation Allied Force* actief zou ondersteunen.

De Nederlandse inbreng aan *Operation Allied Force* bestond hoofdzakelijk uit zestien F-16's van de Koninklijke Luchtmacht. In de drie maanden dat de F-16's voor de operatie werden ingezet, vlogen de vliegtuigen 1315 missies. Nederland was een zogenaamde *leading nation* met een gemiddelde van 27 missies per maand per toestel en dat gedurende drie maanden.¹¹⁷

Dat de NAVO in Kosovo ingreep en niet de VN had te maken met grote meningsverschillen binnen de VN-Veiligheidsraad, waardoor besluitvorming onmogelijk was. Rusland en China blokkeerden de resoluties tegen de Federale Republiek Joegoslavië. Zo aan het einde van de jaren negentig was de Veiligheidsraad weer terug bij de besluiteloosheid van voor de val van de Muur. De NAVO was vanaf het begin bij het conflict betrokken en achtte zich bevoegd tot militaire actie op eigen gezag.¹¹⁸ De Kamerleden van de PvdA hadden moeite met het feit dat de NAVO – en dan vooral *leading nation* Nederland – luchtaanvallen uitvoerde zonder mandaat van de Veiligheidsraad. Echter, zij beschouwden de (dreiging op acute) mensenrechtenschendingen in Kosovo als een humanitaire noodsituatie, waardoor de formele instemming van de VN niet noodzakelijk was.¹¹⁹

4.2 'Met de ervaringen van Srebrenica in het achterhoofd'¹²⁰

Al in oktober 1998 maakte premier Kok bekend dat Nederland aan een internationale strafexpeditie tegen Servië zou deelnemen. De regering was niet bijzonder happig op de inzet van Nederlandse

¹¹⁷ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 2005) 409.

¹¹⁸ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 2005) 23-24; Simone Eysink, 'Een omstreden interventie. De casus van Kosovo' in: D. Hellema e.a. (red.) *Humanitaire interventie en soevereiniteit: de geschiedenis van een tegenstelling* (Amsterdam 2004) 222.

¹¹⁹ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 2005) 160.

¹²⁰ Wim Kok, geciteerd in C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 2005) 158.

grondtroepen. Dit mede als gevolg van de ervaringen in Srebrenica waarbij het uitblijven van de inzet van het luchtwapen, totdat het voor de enclave te laat was, de grondtroepen ernstig had verzwakt. Het standpunt van de regering om de luchtmacht wederom boven voormalig Joegoslavië in te zetten, steunde de Tweede Kamer met een ruime meerderheid.¹²¹ Eerder in mei 1998 hadden de sociaaldemocraten de Tweede Kamerverkiezingen met overmacht gewonnen, het tweede Paarse kabinet-Kok regeerde verder met de partijen D'66 en VVD.

In het PvdA-verkiezingsprogramma van 1998, een lijvig document van 78 pagina's, kwam onder het kopje *internationale samenwerking* in minder dan een halve pagina het onderwerp defensie aan de orde. Hierin toonden de sociaaldemocraten zich bereid om deel te nemen aan nieuwe vredesoperaties, onder voorwaarde dat er een duidelijk mandaat van de VN was.¹²² Overeenkomstig het verkiezingsprogramma van de PvdA en de defensienota van de Tweede Kamerfractie van 8 april 1998, stond in de regeringsverklaring van het kabinet-Kok II dat vredesoperaties één van de hoofdtaken van defensie vormden.¹²³

Vanaf het moment dat resolutie 1199 op 23 september 1998 in de Veiligheidsraad werd aangenomen, achtte de Nederlandse regering de weg vrij om voorbereidingen te treffen voor mogelijke militaire acties om Kosovo te beschermen. Op 8 oktober 1998 stelde de Nederlandse regering zestien F-16's beschikbaar voor militaire acties aan de NAVO. Er was volgens de regering geen expliciete instemming van de VN-Veiligheidsraad nodig, immers aan de criteria van het nieuwe Toetsingskader was voldaan.¹²⁴ Het uitzenden van de troepen was in overeenstemming met het Toetsingskader geformuleerd in de motie Van Traa van 27 juni 1991.¹²⁵ Eén van de mogelijkheden voor het uitzenden van troepen was volgens het Toetsingskader grove schendingen van de rechten van de mens, zoals genocide. De motie Van Traa sprak uit dat militair optreden mogelijk is in internationaal verband ter afwending van grootscheepse en massale schending van de elementaire mensenrechten in het kader van een humanitaire noodoperatie. Dat de besluitvorming omtrent de operatie binnen het kabinet niet zonder slag of stoot tot stand kwam, bewijst Christ Klep in *Van Korea tot Kabul*. De ministers Pronk, Zalm en Korthals plaatsten de nodige vraagtekens bij de

¹²¹ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 2005) 165 en *HTK 1998-1999*, 22 181 (Brief van de minister van Buitenlandse Zaken over de actuele situatie in Kosovo) nr. 204.

¹²² *PvdA verkiezingsprogramma 1998*

<pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1998/pvda98.pdf> (14 juni 2015).

¹²³ *HTK 1997-1998*, 26 024 (Kabinetsformatie 1998. Brief van de formateur nr. 10, p. 88; Archief IISG, *PTK 1443*, Stukken fractiebureau 1998, Defensienota FB/255.98, 8 april 1998.

¹²⁴ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 2005) 160; *HTK 1997-1998*, 22 181 (Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie) nr. 213.

¹²⁵ *HTK 1990-1991*, 21 991 (Toetsingskader, motie Van Traa) nr. 26.

besluitvorming en doelstelling van de NAVO-interventie. Helaas maakt Klep in zijn werk niet duidelijk waar hij dit gegeven op baseert.¹²⁶

Standpunt PvdA Tweede Kamerfractie

De defensiewoordvoerder van de PvdA, Gerrit Valk, sprak in het algemeen overleg over het uitzenden van F-16's van 8 oktober 1998 zijn hoop uit dat de laatste diplomatieke stappen alsnog zouden leiden tot een politieke oplossing. Mocht dit niet baten, dan beschouwde hij de inzet van het luchtwapen als een noodzakelijke stap. De fractie die Valk vertegenwoordigde steunde de bereidheid van de regering om die stap te zetten. Het verwijzen van de regering naar eerder genoemde motie-Van Traa kon de goedkeuring van de fractie verdragen.¹²⁷

Op 23 maart 1999 ging de NAVO over tot daadwerkelijke luchtacties: dat signaleerde het begin van *Operation Allied Force*.¹²⁸ Tijdens het grote Tweede Kamerdebat tussen de fractievoorzitters over deze missie, onderbouwde Ad Melkert de noodzaak tot ingrijpen met een verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog. Dat er aan het einde van de twintigste eeuw nogmaals mensen op grond van hun etnische afkomst werden vermoord of verdreven, maakte een uiterste krachtinspanning om dat te beëindigen volgens hem noodzakelijk. Het beëindigen daarvan was het doel van de NAVO-interventie en daarom kon deze interventie rekenen op de steun van zijn partij.¹²⁹ Dat de fractie de regering ruim baan gaf om dat te doen wat zij nodig achtte, viel overigens ook af te lezen uit het kleine aantal schriftelijke vragen dat de PvdA-Kamerleden hadden ingediend. In het parlementaire jaar hadden er op het totaal van 204 door de PvdA ingediende vragen slechts drie betrekking op de gebeurtenissen in Kosovo.¹³⁰

4.3 Fractievergaderingen PvdA Tweede Kamerfractie

Maart

Vanaf dinsdag 16 maart 1999 tot eind mei stond Kosovo wekelijks op de agenda van het fractieoverleg.¹³¹ Voor het wekelijks overleg was Gerrit Valk aangewezen als Kosovo-deskundige, hij was ook degene die de fractie informeerde over de ontwikkelingen, waarna met name de fractiespecialisten zich over dit onderwerp konden buigen. Behalve de specialisten konden tijdens het fractieoverleg ook overige Kamerleden hun mening geven.

¹²⁶ C. Klep en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 2005) 165.

¹²⁷ HTK 1998-1999, 22181 (Verslag algemeen overleg over brief F-16's) nr. 221.

¹²⁸ HTK 1998-1999, 22181 (Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie) nr. 241.

¹²⁹ HTK 1998-1999 (Debat over Kosovo), 66ste vergadering, p. 3998-4039.

¹³⁰ Archief IISG, PTK 2021-2022, Schriftelijke vragen 1998-2000.

¹³¹ Archief IISG, PTK 1926e, Sprekerslijst fractievergaderingen 1999.

Uit de notulen en geluidsopnamen van de fractie komt naar voren dat op het moment van de start van de operatie de meeste gevoeligheden binnen de fractie al waren opgelost. De discussie tussen fractiespecialisten was in de interne fractiegroep buitenlands beleid (BuBe) reeds doorgesproken en zodoende kon de fractiegroep met één advies de gehele fractie adviseren.¹³²

Theoretisch gezien was discussie daarmee nog niet afgerond. In de praktijk bleek dat wel het geval te zijn. In de fractievergadering van 23 maart 1999 gaf Kamerlid Thanasis Apostolou na het inleidende verhaal van woordvoerder Valk in de vergadering aan dat hij tegen de bombardementen was en graag van de fractie wilde weten hoe hij dit tot uitdrukking kon laten komen in zijn stemgedrag in de Kamer.¹³³ Apostolou vond het verkeerd dat de NAVO veranderde van een defensieve organisatie in een aanvalsmacht. 'Bommen zijn het middel waarmee staten onderling oorlog voeren, geen middel om mensen te redden.'¹³⁴ Verschillende Kamerleden gaven in de fractievergadering aan moeite te hebben met de bombardementen, maar dit gegeven deed zich niet gelden in bijval voor Apostolou. Vervolgens gaf Melkert het verdict te horen dat de fractie reeds had ingestemd met luchtaanvallen. Melkert vervolgde dat Apostolou in de fractie zijn bezwaren aan de orde mocht stellen en tegen mocht zijn, maar naar buiten toe moesten de rijen gesloten blijven.¹³⁵

April

Voor de fractievergadering van 7 april had Apostolou eigenhandig een notitie voorbereid. Daarin stond dat de fractie en de regering zich volgens hem met onmiddellijke ingang moesten gaan bezinnen in hoeverre de operatie door moest gaan. Apostolou pleitte verder voor stopzetting van de bombardementen en het ontwikkelen van diplomatieke vredesinitiatieven. Daar zou de fractie het voortouw in moeten nemen.¹³⁶ Tijdens dezelfde fractievergadering deed Valk een nota van zijn eigen hand uit de doeken, die gelijk was aan het fractiestandpunt. In de nota hintte Valk op verheving van de bombardementen. De NAVO had reeds aangegeven de bombardementen te intensiveren. Er was zodoende volgens hem geen reden meer om terug te komen op de gekozen strategie, zoals Apostolou bepleitte.¹³⁷ Anders dan in maart gaf Apostolou tijdens de fractievergadering van 7 april aan dat hij, mocht er een motie komen van een andere partij waarin een oproep stond voor een staakt-het-vuren, dat hij daar dan voor zou stemmen. Op 28 april voegde Apostolou de daad bij het

¹³² Archief IISG, PTK 1903, Fractienota's fractie F/264.99, 9 juni 1999.

¹³³ Archief IISG, PTK 1926e, sprekerslijst 1998-1999, fractievergadering geluidsopname 1696 I.

¹³⁴ Thanasis Apostolou, geciteerd in: Marcel Ten Hooven, 'PvdA'ers hebben moeite met aanvallende NAVO', Trouw (19 mei 1999).

¹³⁵ Archief IISG, PTK 1926e, sprekerslijst 1998-1999, fractievergadering geluidsopname 1692 I.

¹³⁶ Archief IISG, PTK 1903, Fractienota's fractie, Nota Apostolou over de oorlog in Joegoslavië F/204.99, 6 april 1999.

¹³⁷ Archief IISG, PTK 1903, Fractienota's fractie 99-206, 7 april 1999.

woord en stemde voor de motie-Van Bommel over beëindiging van de bombardementen.¹³⁸ Van de overige fractieleden kreeg Apostolou tijdens de vergadering van 7 april geen bijval. Fractiegenoot Rob van Gijzel was de mening toegedaan dat Nederland in de totale constellatie slechts een kleine speler was, waardoor oproepen tot een staakt-het-vuren ijdel was.¹³⁹

Mei

Halverwege mei van dat jaar kwam het debat bij de PvdA vervolgens weer op stoom, na het indienen van GroenLinks van een motie om een gevechtspauze van achtenveertig uur in te lassen. De PvdA-fractie steunde de motie niet, met als verklaring dat het op geen enkele wijze zou bijdragen aan de verkorting van het conflict. De PvdA was op basis van een nieuwe notitie van Valk juist voorstander van intensivering van de NAVO-acties.¹⁴⁰ Door de constant veranderende omstandigheden schreef Valk aan de lopende band notities. In tegenstelling tot de PvdA-fractie droeg het kabinet het standpunt uit dat er een gevechtspauze ingelast moest worden als de Servische president Milosevic schriftelijk of mondeling zou toezeggen dat hij verifieerbaar een bepaald aantal troepen op een bepaald moment uit een bepaald gebied zou terugtrekken. Een op zijn minst vage stellingname, die met andere woorden nog nader te bepalen was.¹⁴¹

Op de wekelijkse vergadering van 26 mei debatteerde de fractie over een mogelijke bombardementspauze waar de regering voorstander van was. Over het standpunt heerste veel onduidelijkheid onder de Kamerleden. In een nota van Valk werd aangeraden door te gaan met bombarderen om menselijk leed te verminderen en te voorkomen. PvdA-Kamerleden Timmermans en Bussemaker schaarden zich achter Apostolou met betrekking tot dit onderwerp. In dezelfde vergadering vond Apostolou dat de PvdA een motie zou moeten indienen met de vraag of er een bombardementspauze moest komen. Valk was het daar totaal niet mee eens en vroeg aan Apostolou 'of hij nu eindelijk ook eens aan het verschrikkelijke lijden van de Kosovaren kon denken, alvorens een standpunt in te nemen'.¹⁴²

¹³⁸ HTK 1998-1999, 22 181 (Motie-Van Bommel over beëindiging van de bombardementen), nr. 264; Archief IISG, PTK 1926e, sprekerslijst 1998-1999, fractievergadering geluidsopname 1700I.

¹³⁹ Archief IISG, PTK 1926e, sprekerslijst 1998-1999, fractievergadering geluidsopname 1700I.

¹⁴⁰ Archief IISG, PTK 1903, Fractienota's fractie F/99/241, 17 mei 1999.

¹⁴¹ Archief IISG, PTK 1966, Fractiegroep BuZa, FG. Buza-Kosovo 99-203, 26 mei 1999; Archief IISG, PTK 1926e, sprekerslijst 1998-1999, fractievergadering geluidsopname 1723II.

¹⁴² Archief IISG, PTK 1926e, sprekerslijst 1998-1999, fractievergadering geluidsopname 1723II.

4.4 Buitenparlementaire reacties

‘Begin jaren tachtig waren Herman [van Veen] en ik tegen de kruisraketten’, vertelde Freek [de Jonge]. ‘Nu vliegen die kruisraketten in onze naam bij bosjes door de lucht. Herman is daar nog steeds tegen. Ik denk daar inmiddels wat genuanceerder over.’¹⁴³

Dit citaat van Freek de Jonge tijdens een interview in *De Groene Amsterdammer* was exemplarisch voor de positie van veel PvdA-leden ten aanzien van de Kosovocrisis. Op dinsdag 6 april organiseerde de Tweede Kamerfractie in Utrecht voor leden een bijeenkomst in verband met de ontwikkelingen in Kosovo. Dat was precies twee weken nadat de eerste bommen waren losgelaten op Servische doelen. In een brief gedateerd op 31 maart 1999 waren alle partijleden, Kamerleden en bewindspersonen van de PvdA opgeroepen om te komen. Op de bijeenkomst zouden Ad Melkert, Gerrit Valk en Bert Koenders ingaan op de belangrijkste aspecten van het conflict en het standpunt van de fractie. Aansluitend zou er ruime gelegenheid zijn voor discussie.¹⁴⁴

Over de bijeenkomst in Utrecht was *De Groene Amsterdammer* zeer negatief. Pas een half uur voor aanvang werd de bijeenkomst opengesteld voor iedereen. Ook de pers mocht opeens aanwezig zijn, iets wat eerder niet mocht. Volgens de *Groene* was het een gemakkelijke avond voor de Kamerleden en had de PvdA had een kritische discussie vakkundig in de kiem gesmoord. Van de PvdA-kabinetleden was alleen Pronk aanwezig.¹⁴⁵

Het *NRC* noemde de bijeenkomst in Utrecht een zakelijk debat. *‘Anders dan in het tijdperk van het debat over de kruisraketten, begin jaren tachtig, wint de redelijkheid het in de discussie van de emotie.’¹⁴⁶* Fractie leider Melkert was volgens de krant zeer helder naar de leden toe. Hij zei dat ze zich moesten voorbereiden op een langdurig commitment aan de NAVO. Dat was een eufemistische uitdrukking om te melden dat de bombardementen niet het gewenste effect hadden en de termijn waarop dat wel zal gebeuren onbekend was.

In een artikel in *Trouw* in mei 1999 werd kamerlid Apostolou gevraagd waarom hij geen moment aan een breuk met de PvdA had gedacht. In reactie antwoordde Apostolou daarop dat hij vond dat Piet de Visser bij het uitbreken van de Golfoorlog in 1991 het verkeerde voorbeeld had gegeven door uit de fractie en de partij te stappen.¹⁴⁷ Overigens stond het Kamerlid in zijn strijd tegen de bombardementen niet geheel alleen. De senatoren voor de PvdA Elseke ter Veld en Ed van

¹⁴³ Rene Zwaap, ‘De bekering van Freek’, *Groene Amsterdammer* 14 (1999).

¹⁴⁴ Archief IISG, PTK 1930, Ambtelijk Secretariaat KMNO 1999, Uitnodiging bijeenkomst Utrecht over Kosovo.

¹⁴⁵ Peter Vermaas, ‘Aldus besloten’, *Groene Amsterdammer* 14 (1999).

¹⁴⁶ Kees van der Malen, ‘Zakelijk debat in de PvdA over Kosovo’, *NRC Handelsblad* (7 april 1999).

¹⁴⁷ Marcel Ten Hooven, ‘PvdA’ers hebben moeite met aanvallende NAVO’, *Trouw* (19 mei 1999).

Thijn waren ook tegen de bombardementen.¹⁴⁸ Zij spraken zich begin april zonder resultaat uit tegen het NAVO-bommentapijt, omdat dit volgens hen op een geen enkele wijze bijdroeg aan het afwenden van de catastrofe op de Balkan.¹⁴⁹

Een soortgelijke bijeenkomst als in Utrecht organiseerde de fractie in Amsterdam op 19 april. *De Groene Amsterdammer* maakte kort melding van de bijeenkomst. De standpunten van belangstellenden in de zaal waren soms sterk verdeeld. Het ene lid vroeg zich af of luchtacties wel nodig waren, een ander maakte zich druk over grondtroepen en een derde was bezorgd over de positie van vluchtelingen.¹⁵⁰ De partijbladen bevatten geen berichtgeving over het besluit om deel te nemen aan *Operation Allied Force*, op een enkele aankondiging na.

4.5 The aftermath

Binnen de PvdA waren er slechts een aantal partijleden die zich kritisch uitlieten over de besluitvorming rondom dit onderwerp. Buiten de PvdA was er wel een breed scala van oud-politici, partijideologen en columnisten die zich naderhand uitlieten over het besluit van de sociaaldemocraten. Columnist Jacques van Doorn was er bijvoorbeeld in april 1999 vroeg bij om erop te wijzen dat het de NAVO-interventie aan deugdelijke legitimatie ontbrak en dat de voormalige criticasters van de NAVO, echte NAVO-socialisten waren geworden.¹⁵¹

Paul Kalma, directeur van de Wiardi Beckman Stichting, was het niet met Van Doorn eens. De sociaaldemocraten hadden zich in het verleden minder terughoudend opgesteld dan veel mensen denken, aldus Kalma in 1999. De interne kritiek op bijvoorbeeld de NAVO van sociaaldemocraten kwam altijd van een kleine linkse minderheid. Behalve dat vond Kalma ook dat in de discussie niet voorbij mocht worden gegaan aan dat wat zich op de Balkan af had gespeeld en nog steeds afspeelde. Kalma maakte een afweging tussen wat de sociaaldemocraten wel en niet te verwijten viel. Dat ze tot militair ingrijpen overgingen, viel de sociaaldemocraten niet te verwijten. Dit was vroeg of laat toch gebeurd. Wat ze wel te verwijten viel, was dat er alleen rekening was gehouden met een korte, heftige luchtoorlog. Met de inzet van mogelijke grondtroepen was geen rekening gehouden. Kalma noemt het feit dat de sociaaldemocraten in deze positie terecht kwamen, het gevolg van Gesinnungsethik.¹⁵²

¹⁴⁸ Ed van Thijn werd op 8 juni 1999 benoemd tot de senaat voor de PvdA.

¹⁴⁹ Rene Zwaap, 'De Nederbalkan', *Groene Amsterdammer* 14 (1999) 6-7.

¹⁵⁰ 'PvdA debatteert over Kosovo', *Groene Amsterdammer* 16 (1999) 11.

¹⁵¹ J. van Doorn, geciteerd in: Paul Kalma, 'Socialdemocratie in oorlogstijd', *Socialisme en Democratie* 5 (1999) 213.

¹⁵² Paul Kalma, 'Socialdemocratie in oorlogstijd', *Socialisme en Democratie* 5 (1999) 214-216.

Volgens ideoloog Bart Tromp was de instemming van het kabinet-Kok II met de luchtacties een patroon waar het Paarse kabinet zo langzamerhand patent op had: *'Het was volgens het kabinet (...) een onvermijdelijke technische implicatie van een hele hoop eerder genomen beslissingen die eigenlijk ook niet de moeite van een publiek debat waard waren.'*¹⁵³ Tromp vergeleek daarbij de situatie van Nederland met andere Europese landen die deelnamen, als Frankrijk, Duitsland en Engeland, waar regeringsleiders wel van zich lieten horen in de media om uit te leggen wat er aan de hand was.¹⁵⁴

4.6 Conclusie

In 2002 schreef Koen Koch, bijzonder hoogleraar Internationale Betrekkingen aan de Rijksuniversiteit Groningen, over het buitenlands beleid onder de kabinetten Kok. Bij bestudering van het 22ste *Jaarboek voor het Democratisch Socialisme* uit 2001 viel het hem op dat deze publicatie geen hoofdstuk bevatte over de buitenlandse politiek, terwijl het geheel in het teken stond van de twee Paarse kabinetten en de PvdA: goed voor een periode van acht jaar.

Koch gaf twee verklaringen hiervoor. Ten eerste had dit te maken met het feit dat er voor een zelfstandig buitenlands beleid nog weinig plaats was. Waarom dan nog bekommeren om fundamentele uitgangspunten als die er toch niet meer toe deden? Als gevolg daarvan deden de Paarse kabinetten afstand van de ontwikkeling van een langetermijnperspectief voor het Nederlands buitenlandbeleid. Ten tweede lag de verklaring voor het ontbreken van een coherent Paars buitenlandbeleid in het gegeven dat de coalitiepartijen niet hebben geprobeerd om tot één beleid te komen. Als gevolg bleef het buitenlandbeleid slingeren tussen Europees of Atlantisch; communautair of federaal; uitbreiding of verbreding; traditionele taken voor de krijgsmacht of vredesoperaties; handelsbelangen of mensenrechten. Met als gevolg een onsamenhangend Paars buitenlandbeleid.¹⁵⁵

De bevindingen van dit hoofdstuk lijken die laatste verklaring te ondersteunen. De partijtop was van mening, nu het groene licht voor een 'humanitaire interventie' door de NAVO was gegeven, er genoeg reden was om te pogen om het leed van de Kosovaren te verlichten. Net als tijdens de Golfoorlog leek er weinig plek binnen de partij voor de georganiseerde tegenspraak. De gelederen van de partij bleven in de Tweede Kamer gesloten. De opnames van fractievergaderingen, en stemmen van buiten het partijkader, tonen echter ondubbelzinnig aan dat de meningen verdeeld zijn geweest over wel of niet deelnemen, al dan niet op ideologische gronden of omdat er iets concreets nu aan de situatie kon worden gedaan.

¹⁵³ Bart Tromp, 'Srebrenica in het groot', *Socialisme en Democratie* 5 (1999) 207.

¹⁵⁴ Bart Tromp, 'Srebrenica in het groot', *Socialisme en Democratie* 5 (1999) 207, 212.

¹⁵⁵ Koen Koch, 'Grijs overheerst Paars buitenlands beleid', 177-178.

Conclusie

De drie casestudies in dit onderzoek geven een diffuus beeld van de verschillende meningen die binnen de PvdA geuit werden tijdens de besluitvorming over Nederlandse militaire deelname aan gevechtsmissies en vredesoperaties in jaren negentig. Wat wel duidelijk in alle casestudies naar voren komt is dat de partijtop een doorslaggevende positie inneemt en de manier waarop deze de PvdA-besluiten in het kabinet voorzag van de nodige 'procedurele rechtmatigheid'.

Het beeld dat zich ontvouwt in dit onderzoek is er een van een partijtop die de lijn uitzet, en waaraan de sociaaldemocraten over de hele breedte van de partij zich (dienen te) conformeren, zelfs als die lijn haaks staat op het verkiezingsprogramma of partijprincipes. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de besluitvorming rondom *Operation Allied Force* in 1999, waarbij in het verkiezingsprogramma precies het tegengestelde stond (een VN-mandaat is een voorwaarde) dan in de praktijk gebeurde (een VN mandaat is niet per se nodig). Als de neuzen in de partij dezelfde kant op staan hoeft dat zich niet te wreken, zoals in de besluitvorming rond *Operation Deliberate Force*: iedereen had het idee dat er "iets moest gebeuren". Bestaat er wel discussie, dan zijn de barsten en scheuren snel duidelijk als het tegengeluid zich roert. Discussie binnen de partij blijkt nog steeds mogelijk, maar vooral intern. Parlementariërs van de PvdA hebben op verschillende momenten, zoals naar voren komt in dit onderzoek, aangegeven zich niet gehoord te voelen. De kritiek van PvdA-Kamerlid Piet de Visser over de gang van zaken in aanloop naar de Golfoorlog is hiervoor illustratief. De Visser gaf in 2001 aan dat de fractietop beloofde dat er nog gepraat zou worden alvorens met een militaire bijdrage aan de Golfcrisis in te stemmen, terwijl die eigenlijk helemaal niet in handen van de fractietop lag. Volgens de Visser was de fractie de Golfoorlog '(...) ingerommeld. Ene Melkert [*sic*] hield ons voor dat we er nog over zouden praten, voordat het werkelijk oorlog zou worden.'¹⁵⁶

Bij senatoren, partijleden, en andere groepen en partijen die aan de partij zijn verbonden, zijn de methodes die de top van de partij toepast anders, maar het beeld blijft hetzelfde. De partijtop vraagt senatoren te stemmen om een zo breed mogelijk draagvlak in de maatschappij te creëren. Vervolgens plaatst de partij een groot deel van de senatoren op een onverkiesbare positie, omdat ze de partijtop onwelgevallig tegen de Nederlandse militaire deelname aan *Operation Desert Storm* hebben gestemd. Wanneer het om partijbijeenkomsten gaat waar het PvdA-standpunt over de Nederlandse militaire bijdrage aan een gevechtsmissie is geagendeerd, heeft de organisatie (in handen van een partijtop) een strakke hand in de behandeling van dit agendapunt, zowel qua organisatie als programmering en stemmingen. Een ander geluid dan dat van de Partijtop is ook

¹⁵⁶ 'Woedende Piet de Visser denkt aan vertrek uit Tweede Kamer', Leeuwarder courant (30 januari 1991).

zelden te lezen in de officiële partijbladen. Kritiek is alleen te lezen in onafhankelijke media. Vaker blijft informatie binnenskamers, waar het is gedoemd te blijven tot het wordt ontsloten door onderzoeken als deze.

Toch is het belangrijk om te kijken naar de tegengeluiden en hoe de partij daarmee omgaat. Het vertelt iets over de partij op dat moment, en waar de partij vandaan komt. In het geval van de PvdA – zoals uitvoerig behandeld in de bespreking van de historiografie in hoofdstuk 1 – bevindt de partij zich in een bijzondere positie in de jaren negentig: na jaren is er weer sprake van regeringsdeelname. Daarnaast kent de partij in die periode een turbulent verleden als het aankomt op onderwerpen als vrede en veiligheid. Dat kan de houding van de partijtop verklaren in de jaren negentig: discussie is tot een bepaalde hoogte binnen de fractievergadering geoorloofd, daarna moeten besluiten worden genomen en het land geregeerd. Dat laatste was immers de koers die de partij definitief had besloten in te gaan in de tweede helft van de jaren tachtig. Dat verklaart in hoofdstuk 2 misschien ook waarom de partijtop Kamerlid De Visser vroeg zijn zetel af te staan nadat hij openlijk had getwijfeld aan de integriteit van de besluitvorming binnen de fractie over deelname aan Operation Dessert Storm. – De Visser, en ook Kamerlid (voornaam?) Stemerink, had ten overstaan van het grote publiek laten weten voor ‘gek’ te zijn gehouden door de partijtop.

Tijdens de Golfoorlog is er duidelijk nog een kamp te ontwaren, die zich niet kan vinden in de lijn van de partijtop. Groeperingen als de *Rooie Vrouwen* zijn het simpelweg oneens met de keuze voor geweld en komen met de motie die oproept tot het stoppen van het militaire geweld en het voorkomen van verdere escalatie. Met deze standpuntbepaling namen de *Rooie Vrouwen*, maar ook De Visser en Stemerink, afstand van het partijprogramma en de partijlijn die voorschreef dat militaire missies onder aanvoering van de VN een mogelijkheid waren.

In hoofdstuk 4, in 1999, vindt Apostolou dat de fractie en de regering zich met onmiddellijke ingang moesten gaan bezinnen over de voortzetting van de operaties. Apostolou roept op tot stopzetting van de bombardementen en het ontwikkelen van diplomatieke vredesinitiatieven. Ook Apostolou neemt met zijn oproep afstand van het partijprogramma en de partijlijn, omdat die nog steeds voorschreef dat militaire missies onder aanvoering van de VN, alsook onder de vlag van de NAVO, een mogelijkheid waren.

Het kader is beschreven in hoofdstuk 1 en richt zich op de moraal achter de opvatting. Een besluit over een handeling op basis van ‘het oogmerk van die handeling zelf’¹⁵⁷, zoals Frits Bolkenstein het in 1997 mooi omschreef, is te beschouwen *Gesinnungsethik*. De afweging goed of fout maak je dan op

¹⁵⁷ Frits Bolkestein, ‘Staat moet zich terughoudend opstellen’, Trouw (18 oktober 1997).

basis van de goedheid van die handeling, niet over de gevolgen. *Verantwortungsethik* aan de andere kant richt zich sterk op de gevolgen – in de meest extreme vormen is er sprake van ‘het doel heiligt de middelen’.

De partij is begin jaren negentig, in de besluitvorming om deelname rondom *Operation Desert Storm*, in hun argumentatie sterk gericht op de gevolgen van het handelen van Nederland: als Nederland in aanloop van Golfoorlog marineschepen naar de Perzische Golf stuurt om de koopvaardij te beschermen, gaat het volgens partijvoorzitter Wöltgens ‘niet aan om weg te varen als een oorlogssituatie zich daadwerkelijk aandient.’¹⁵⁸ Als een grote internationale coalitie Irak aanvalt, dan kan Nederland niet achterblijven en niet meedoen, een mening die in sterke mate is gebaseerd op de eventuele *gevolgen* van een beslissing. Deze argumentatie valt daarom ook het beste te plaatsen onder *Verantwortungsethik*.

In het geval van *Operation Deny Flight* in 1992 en *Operation Deliberate Force* in 1995 veranderde het karakter van de motieven van de partij: ingrijpen boven voormalig Joegoslavië was in 1992 en 1995 het juiste om te doen, gekarakteriseerd door het motto “er moet iets gebeuren” toentertijd en de tot de verbeelding sprekende term “uitzenddrang”. Karakteristiek is het geschetste beeld van parlementariërs en ministers die elkaar verdrongen met voorstellen tot militaire bijdrages om maar iets te doen. In ieder geval kon Nederland niet toekijken terwijl een humanitair drama zich op de Balkan ontvouwde. Dat is waar het besluit van 1992 tot verrassing (en frustratie) van tijdgenoten wel toe leidde: *Operation Deny Flight* bleek een tandeloze tijger. “Overspannen pretenties”, en het niet rekening houden met de gevolgen van deze beslissing leidde ook niet tot te verwachten herbezinning – is militair ingrijpen wel de juiste optie? – maar juist tot meer inzet van Nederlandse militairen op de Balkan tijdens *Operation Deliberate Force* in 1995. Ditmaal hield de partij wel rekening met de gevolgen, wat de relatief grote inzet van Nederlandse militairen in het hoogste geweldsspectrum op de grond en in de lucht verklaart. Ze werden ingezet om het verschil in NAVO-verband te maken. De partij en haar leden vonden elkaar in deze inzet, zo doen de bronnen vermoeden: tot enige discussie heeft het niet geleid binnen (en buiten) de partij. Deze argumentatie valt daarom ook het beste te plaatsen onder *Gesinnungsethik*.

Tijdens de besluitvorming rond *Operation Allied Force* in 1999 hield de PvdA de ervaring van Srebrenica in het achterhoofd, maar bleef het oogmerk het bijdragen aan een missie om een eind te brengen aan Tweede Wereldoorlog-achtige praktijken. Aan de gevolgen dacht de partijtop niet: wat als de voorziene missie niet op korte termijn resultaat zou brengen? Wat als deelname aan een ‘humanitaire interventie’ zonder helder VN-mandaat toekomstig optreden op humanitaire gronden

¹⁵⁸ HTK 1989-1990 (Brief van de regering inzake de Golfcrisis)Zaken), 40ste vergadering, p. 2643.

meer kon uithollen en kwaad kon doen dan goed? Het zijn logische vragen die gesteld werden door PvdA-parlementariërs, maar ditmaal wilde de top van de partij er niets van weten. Nederland deed weer mee, in de rol van *leading nation*, ingegeven door het verschrikkelijke lijden van de Kosovaren dat de besluitvorming voortstuwde. De partijcongressen over het besluit organiseerde de PvdA zonder er al te veel roering aan te geven. Zo kwam het dat het in grote mate leek alsof de Nederlandse deelname in 1999, zoals partijideoloog Tromp het omschreef, 'een onvermijdelijke technische implicatie van een hele hoop eerder genomen beslissingen die eigenlijk ook niet de moeite van een publiek debat waard waren'. Deze argumentatie valt daarom ook het beste te plaatsen onder *Gesinnungsethik*.

De moraal achter deze opvattingen binnen de partij is verrassend te noemen. Historici als Tromp en Rovers zijn van mening dat de opvattingen van de PvdA zich op het gebied van vrede- en veiligheid van Nederland, tijdens de Koude Oorlog (jaren vijftig en zestig) zich grofweg ontwikkelden van door *Verantwortungsethik* ingegeven beleidskeuzes. Dit als antwoord op vrede- en veiligheidsvraagstukken, veroorzaakt door de trauma's en nasleep van de Tweede Wereldoorlog. De moraal van het handelen in de 'lange jaren zeventig' leidde tot veel rumoer en tumult. Daarvan zijn de sporen in de besluitvorming van de partij in de jaren negentig nog te zien.

De resultaten van dat onderzoek sluiten niet goed aan bij die koers. Het was niet, zoals Zuijdam aan het einde van zijn proefschrift beweerde, alsof de neuzen dezelfde kant bleven staan. Net zo min stonden alle neuzen binnen de partij dezelfde kant op. De moraal van de partij ontwikkelt zich in de jaren negentig, lijkt te bewegen, van *Verantwortungsethik* naar *Gesinnungsethik*. Verandering roept weerstand op. Daarom is het des te interessanter dat de besluitvorming rondom *Operation Deliberate Flight* en latere Nederlandse bijdrages aan een aantal gevechtsmissies op de Balkan in de periode 1992 – 1995 zo weinig vragen heeft opgeroepen.

In dit onderzoek heeft de interne besluitvorming van de PvdA centraal gestaan. Met het oog op verder onderzoek is het interessant om de thema's die aan bod zijn gekomen – moraal, hoe draagt de partij verantwoordelijkheid – ook te onderzoeken bij andere partijen die in de regering zaten in deze periode. Dergelijk onderzoek kan bijdragen aan het totaalbeeld over hoe besluitvorming in de Nederlandse politiek tot stand is gekomen. Het gaat immers om, zoals minister van Buitenlandse Zaken Jozias van Aartsen in maart 1999 het noemde, '*Een besluit tot het inzetten van militaire middelen behoort tot de aller moeilijkste en aller zwaarste besluiten waarvoor een politicus kan komen te staan*'.¹⁵⁹

¹⁵⁹ HTK 1998-1999 (Brief van de minister van Buitenlandse Zaken), 61ste vergadering, p. 3784.

Dit onderzoek is niet in gegaan op de houding ten opzichte van de Nederlandse bevolking en welk effect dat heeft op de besluitvorming van politieke partijen. Daar is onderzoek naar gedaan, maar vanuit historisch perspectief is het ook interessant om de besluitvorming bij politieke partijen in het geval van andere defensie gerelateerde onderwerpen, zoals acquisitie van wapensystemen, te onderzoeken. De aankoop van wapenplatformen waarover publiekelijk afgelopen tien jaar veel te doen is geweest, zoals de F-35 Lightning II (*Joint Strike Fighter*) en de NH-90 helikopter, vinden hun oorsprong in deze periode. Tot slot is veel van het gebruikte bronnenmateriaal afkomstig van schrift – met uitzondering van de opnames van de opgenomen fractievergaderingen. Deze bieden een interessante en levendige kijk op de discussie binnen de partijfractie. Omdat de opgenomen verslagen van rond 1993 niet beschikbaar waren ten tijde van dit onderzoek, verdient het de aanbeveling deze in vervolgonderzoek te gebruiken om de bevindingen in hoofdstuk 3 te staven. Evengoed biedt *oral history* nog een toegevoegde dimensie aan het onderzoek, waarbij zou kunnen worden gekozen voor interviews in plaats van het gebruik maken van *Handelingen* en andere geschreven bronnen.

Literatuur

Boeken

- Becker, Frans, 'Netherlands – The PvdA', in: Frans Becker e.a. (red.), *De ondraagbare Becker. Werken in tien delen* (Den Haag 2014).
- Beek, Relus ter, *Manoeuvreren. Herinneringen aan Plein 4* (Amsterdam 1996).
- Bolkestein, F., *De intellectuele verleiding. Gevaarlijke ideeën in de politiek* (Amsterdam 2011).
- Dijk, Ineke van en Thea van der Linden, *Twintig jaar Rooie Vrouwen. Een beweging in beeld* (Amsterdam 1995).
- Eeveren, Jolanda van en D. Hellema, 'Het Nederlandse beleid in de Golfcrisis: geen schoonheidsprijs' in: Paul Aarts e.a. (red.), *Stilte na de storm. De Tweede Golfoorlog in perspectief* (Nijmegen 1993).
- Eysink, Simone, 'Een omstreden interventie. De casus van Kosovo', in: Duco Hellema en Hilde Reiding (red.), *Humanitaire interventie en soevereiniteit: de geschiedenis van een tegenstelling* (Amsterdam 2004).
- Gualthérie van Weezel, Hans, *Rechts door het midden* (Den Haag 1994) 165.
- Hellema, D., *Neutraliteit en vrijhandel. De geschiedenis van de Nederlandse Buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001).
- Hellema, D., *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011).
- Klep, C. en R. van Gils, *Van Korea tot Kabul. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945* (Den Haag 2005).
- Koeneman, L., e.a., 'Kroniek 1986. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1986' in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1986. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987).
- Louw, André van der, *De razendsnelle opmars van Nieuw Links* (Den Haag 2005).
- Lucardie, P., e.a., 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991).
- Lutgert, Wim en Rolf de Winter, *Check the horizon. De Koninklijke Luchtmacht en het conflict in voormalig Joegoslavië 1991-1995* (Den Haag 2001).
- Melkert, A., *Het Nederlands buitenlands beleid onder het kabinet-Den Uyl: Continuïteit of keerpunt?* (Amsterdam 1981).

- Pronk, Jan, e.a. (red.), *Schuivende Panelen, continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam 1987).
- Rovers, F., *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog, 1946-1958* (Amsterdam 1994).
- Stemerding, Bram, *Tussen dromen, daden en twijfels. De sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993).
- Tosh, John, *The pursuit of history* (Londen 2006).
- Tromp, Bart, 'Socialisme en defensie', in: E.H. van der Beugel (ed.), *Te beginnen bij Nederland. Opstellen over oorlog en vrede* (Amsterdam 1983).
- Wijk, R. de, 'Defensiebeleid in relatie tot veiligheidsbeleid', in: E.R. Muller e.a. (red.), *Krijgsmacht. Studies over de organisatie en het optreden* (Alphen aan de Rijn 2004).
- Zuijdam, Frank, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam 2001).

Artikelen

- Beus, Jos de, 'De Europese sociaaldemocratie: politiek zonder vijand', *Socialisme en Democratie* 1 (januari 2000) 10-14.
- Bolkestein, Frits, 'Staat moet zich terughoudend opstellen', *Trouw* (18 oktober 1997).
- Boon, Rudi, 'Vastberaden. Wat wil Ter Beek eigenlijk verdedigen?', *Groene Amsterdammer* 117 (1992) 9.
- Bos, Menno, 'De PvdA schaft F16's aan', in: *Historisch Nieuwsblad*, nr.9, 2011, 69-71.
- Bosscher, D., 'De PvdA en het buitenlands beleid 1945-1973' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, nr.1, 1986, 39-40.
- Doel, Theo van den, 'Een andere wereld, een andere defensie', *Atlantisch Perspectief* 17 (juli 1993) 14-17.
- Hooven, Marcel Ten, 'PvdA'ers hebben moeite met aanvallende NAVO', *Trouw* (19 mei 1999).
- Huisman, Margret, 'Congres Rooie Vrouwen. Vertwijfeling over Golfkwesitie', *Rooie Vrouwen magazine* 11 (1991) 12-13.
- Kalma, Paul, 'Socialdemocratie in oorlogstijd', *Socialisme en Democratie* 5 (1999) 213.
- Kersbergen, Kees van, 'De onontkoombaarheid van de derde weg', *Socialisme en Democratie* 6 (juni 2006) 275-283.
- Koch, Koen, 'Grijs overheerst Paars buitenlands beleid', *Internationale Spectator* 56 (april 2002) 177-178.

- Malen, Kees van der, 'Zakelijk debat in de PvdA over Kosovo', NRC Handelsblad (7 april 1999).
- Mastenbroek, Michiel, 'De worsteling van Thijs Wöltgens', in: *Rood*, nr.1, 1991.
- Pijpers, A., 'Dekolonisatie, compensatiedrang en de normalisering van de Nederlandse buitenlandse politiek', in: *Internationale Spectator*, XLV, nr.2, februari 1991.
- Roethof, Guikje, 'Krijgshaftig. Hoe wil Ter Beek eigenlijk aanvallen', *Groene Amsterdammer* 117 (1992) 8-9.
- Rovers, F., 'De geschiedenis van een misverstand', in: *Socialisme en Democratie*, nr.1, 2003, 91-92.
- Tromp, Bart, 'Srebrenica in het groot', *Socialisme en Democratie* 5 (mei 1999) 207-212.
- Venema, Auke, 'Europa centraal stellen in Nederlands veiligheidsbeleid', *Atlantisch Perspectief* 4 (juni 1994) 8-11.
- Vermaas, Peter, 'Aldus besloten', *Groene Amsterdammer* 14 (1999).
- Wolinetz, Steven, 'Reconstructing Dutch social democracy', *West European Politics* 16 (1993) 97-111.
- Zwaap, Rene, 'De bekering van Freek', *Groene Amsterdammer* 14 (1999).
- Zwaap, Rene, 'De Nederbalkan', *Groene Amsterdammer* 14 (1999) 6-7.
- 'It's the economy, stupid. De plannen van Clinton en Obama', in: *FEM Business*, nr. 6, 2008, 22.
- 'Golfconflict in de partij van de arbeid groeit', *Nieuwsblad van het Noorden* (26 januari 1991) 5.
- 'Kooijmans pleit voor afdwingen vliegverbod Bosnië', NRC Handelsblad (1 maart 1993).
- 'Kruisraketten gaven doorslag bij aanval', *Leidsch Dagblad* (18 januari 1991).
- 'Lucht bij PvdA flink opgeklaard', *Leidse Courant* (2 februari 1991).
- 'Piet de Visser. Ad Melkert won PvdA-fractie ook voor Golfoorlog', *De Trouw* (2 november 2001).
- 'PvdA debatteert over Kosovo', *Groene Amsterdammer* 16 (1999) 11.
- 'PvdA-steun Golfoorlog kost leden', *Telegraaf* (28 februari 1991).
- 'Woedende Piet de Visser denkt aan vertrek uit Tweede Kamer', *Leeuwarder courant* (30 januari (1991)).

Bronnen

Websites

- *NPO geschiedenis, Andere Tijden*, toegang via: www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2014-2015/Special--Schitterende-hoogmoed-in-de-Jaren--90.html (14 juni 2015).
- *Ministerie van Buitenlandse Zaken*, toegang via: www.rijksoverheid.nl/ministeries/bz/organisatie (14 juni 2015).
- *Ministerie van Defensie*, toegang via: www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/inhoud/missie-overzicht/1992/united-nations-protection-force-unprofor-en-de-united-nations-peace-forces-unpf/nederlands-aandeel (14 juni 2015).
- Ministerie van Defensie, toegang via: www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/documenten/brochures/2010/03/18/inzet-in-cambodja-unamic-en-untac (14 juni 2015).
- Parlement & Politiek, toegang via: www.parlement.com/id/vg09lln485zf/m_j_piet_de_visser (14 juni 2015).
- *Rijksoverheid buitenlands beleid voor Nederlanders*, toegang via: www.rijksoverheid.nl/nieuws/2011/09/20/buitenlands-beleid-voor-nederlanders-en-nederlandse-belangen-in-de-wereld.html (14 juni 2015).
- *Rijksuniversiteit Groningen, specialisatieprogramma vrede en veiligheid*, toegang via: www.rug.nl/let/education/bachelor/minoren/specialisatieprogrammas/vrede-en-veiligheid (14 juni 2015).
- *PvdA verkiezingsprogramma 1998*, toegang via: pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1998/pvda98.pdf (14 juni 2015).

Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, verslagen en stukken

(chronologisch geordend)

- *HTK 1989-1990* (Verloop van de crisis en de reacties daarop), 21 664, nr.1.
- *HTK 1989-1990*, 21 664 (Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie), nr.24.
- *HTK 1989-1990* (Brieven van de regering inzake de Golfcrisis, 21664, nrs. 24 t/m 27), 40ste vergadering.
- *HTK 1989-1990*, 21 664 (Motie van het lid Beckers-De Bruijn), nr. 31.
- *HTK 1990-1991*, 21 991 (Toetsingskader, motie Van Traa) nr. 26.

- *HTK* 1992-1993, 22 181 (Verslag van een mondeling overleg over de situatie in Joegoslavië), nr. 49.
- *HTK* 1992-1993, 22 181 (Brief van de minister van Defensie), nr. 54.
- *HTK* 1992-1993, 22 181 (Verslag van een mondeling overleg over de situatie in Joegoslavië), nr. 60.
- *HTK* 1997-1998, 26 024 (Kabinetsformatie 1998. Brief van de formateur) nr. 10.
- *HTK* 1997-1998, 22 181 (Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie) nr. 213.
- *HTK* 1998-1999, 22181 (Verslag algemeen overleg over brief F-16's) nr. 221.
- *HTK* 1998-1999 (Het debat over Kosovo 24 maart 1999), 61ste vergadering.
- *HTK* 1998-1999, 22181 (Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie) nr. 241.
- *HTK* 1998-1999 (Debat over Kosovo), 66ste vergadering.
- *HTK* 1998-1999, 22 181 (Motie-Van Bommel over beëindiging van de bombardementen), nr. 264.
- *HTK* 1999-2000, 26 454 (Rapport Tijdelijke commissie besluitvorming uitzending), nr. 8.
- *HTK* 2002-2003 (Behandeling van het Rapport van de Enquêtecommissie Srebrenica, 28506), 78ste vergadering.

Handelingen Eerste Kamer der Staten-Generaal, verslagen en stukken

(chronologisch geordend)

- *HEK*, 1990-1991, 10de vergadering.
- *HEK* 1990-1991 (Debat over het beleid van de regering inzake de Golfcrisis), 11de vergadering.

Archief IISG, PvdA

(chronologisch geordend)

- IISG, *PvdA* 1623, programma en beleid 1947-1962, PvdA beginselprogramma 1959, artikel 58.
- IISG, *PTK* 3016, Congressen 1995-1997; Archief IISG, *PTK* 1857, Congressen 1987-1993.
- IISG, *PTK* 1343, stukken betreffende het verkiezingsprogramma 1988-1989, verkiezingsprogramma 1989, p. 3.
- IISG, *PTK* 1925a, sprekerslijst 1990-1991, fractievergadering geluidsopnames 409-414.
- IISG, *PTK* 1461, fractiecommissie Defensie 1992-1993, Def/001.92, 11 augustus 1992.

- IISG, *PTK 1411-1412, 1455, 1461*, vrijdagbrieven 1992-1993.
- IISG, *Nieuwsbrief van de Alfred Mozer stichting* (hierna: *Mozer*) ZO 45935, jaargang 3, nr. 2, (1993).
- IISG, *PTK 1962*, Stukken van de fractiegroep Buitenlands Beleid, BuBe/95.016, 12 september 1995.
- IISG, *PTK 1443*, Stukken fractiebureau 1998, Defensienota FB/255.98, 8 april 1998.
- IISG, *PTK 1913*, vrijdagbrief F/006, fractievergadering geluidsopnames 1190 I en 1191 I.
- IISG, *PTK 1926e*, sprekerslijst 1998-1999, fractievergadering geluidsopname 1696 I.
- IISG, *PTK 1926e*, sprekerslijst 1998-1999, fractievergadering geluidsopname 1700I.
- IISG, *PTK 1926e*, sprekerslijst 1998-1999, fractievergadering geluidsopname 1723II.
- IISG, *PTK 2021-2022*, Schriftelijke vragen 1998-2000.
- IISG, *PTK 1926e*, Sprekerslijst fractievergaderingen 1999.
- IISG, *PTK 1903*, Fractienota's fractie, Nota Apostolou over de oorlog in Joegoslavië F/204.99, 6 april 1999.
- IISG, *PTK 1930*, Ambtelijk Secretariaat KMNO 1999, Uitnodiging bijeenkomst Utrecht over Kosovo.
- IISG, *PTK 1903*, Fractienota's fractie 99-206, 7 april 1999.
- IISG, *PTK 1903*, Fractienota's fractie F/99/241, 17 mei 1999.
- IISG, *PTK 1966*, Fractiegroep BuZa, FG. Buza-Kosovo 99-203, 26 mei 1999.
- IISG, *PTK 1903*, Fractienota's fractie F/264.99, 9 juni 1999.
-

Archief DNPP, PvdA

(chronologisch geordend)

- DNPP, *PvdA 1990-1992*, congres PvdA 1-2 februari 1991 te Amsterdam, congresstuk 5.
- DNPP, *PvdA 1990-1992*, congres PvdA 1-2 februari 1991 te Amsterdam, congresstuk motie 25.
- DNPP, *PvdA 1990-1992*, congres PvdA 1-2 februari 1991 te Amsterdam, congresstukken toespraak Pronk.
- DNPP, *PvdA 1990-1992*, congres PvdA 1-2 februari 1991 te Amsterdam, congresstukken inbreng voorzitter Sint.
- DNPP, *PvdA 1990-1992*, Partijraad, voortgangsrapportage van de Tweede Kamerfractie aan de partijraad, nr.8 (14 mei 1991).